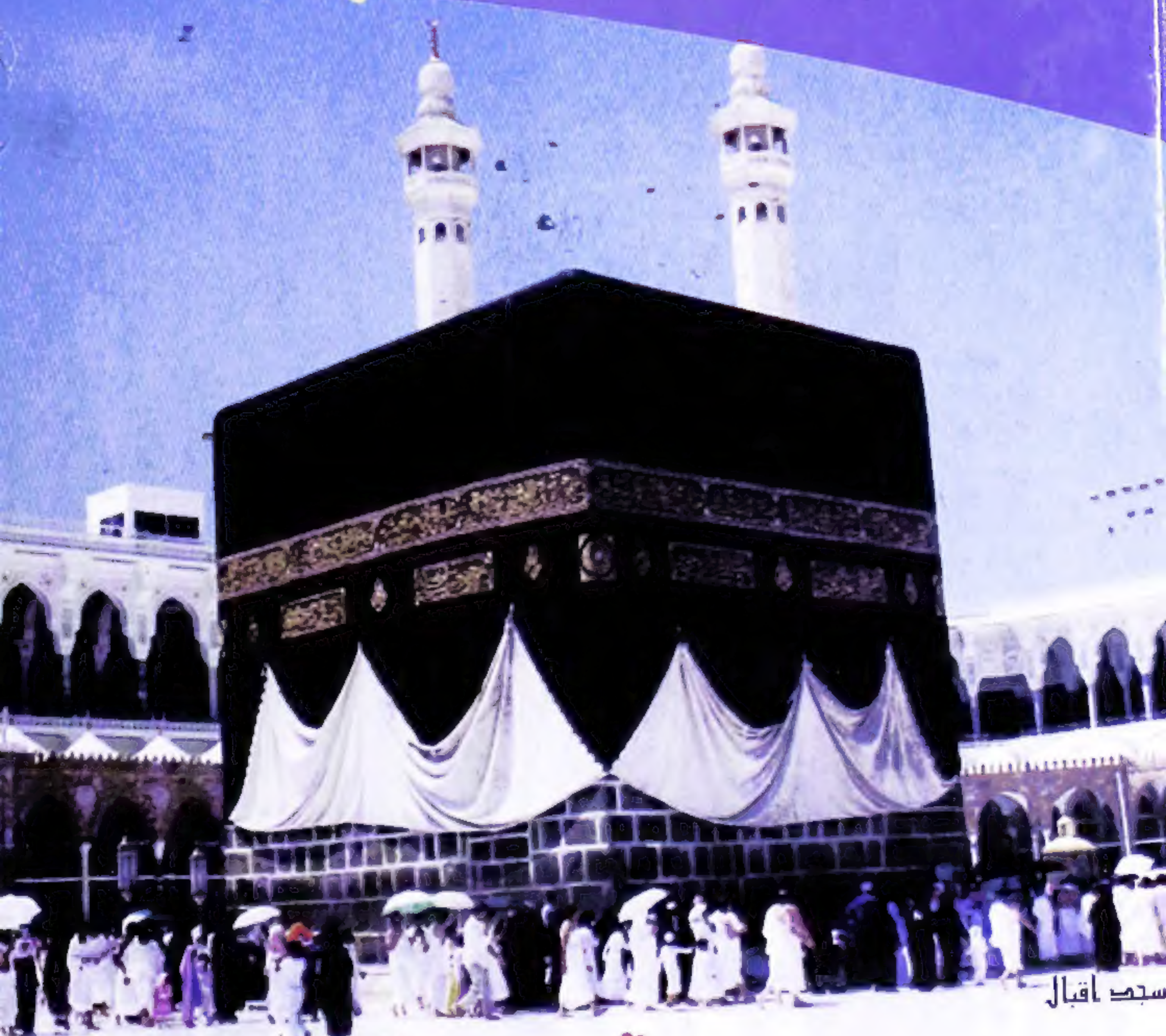

ارشاد سوشل سائنس کرم کماپا

مولوی نور حسین گرجا کھی

سجد اقبال

سودھن ہار: ارشاد اقبال ارشد

۲۲

اللہ سوئے کرم کمایا

(۱۹۴۶ء وچ تخلیق ہون والا سفرنامہ حج)

مولوی نور حسین نور گرجا کھی

سودھن ہار : ارشد اقبال ارشد

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیا موسیٰ شاہد رہ لاہور

سبھ حق را کھویں حق پبلشر عبدالغنی ثاقب عرفانی

اللہ سوہنے کرم کمایا	کتاب دا ناں
مولوی نور حسین نور گر جاگھی	شاعر
ارشاد اقبال ارشد	سودھن ہار
دسمبر 2001ء	چھپن ورھا
1000	تعداد
روپے	مل
خادم پر تنگ پریس چیر جی روڈ لاہور	پریس
امجد اقبال امجد	کمپوزنگ
لکھاری کمپوزرز جیاموسی شاہدرہ لاہور	
فون نمبر 7920929	

☆☆☆

ملن دے پتے

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی شاہدرہ لاہور
ادارہ احیاء السنہ گرجا گھر انوالا

انتساب

مدینے جان والے مسافراں
تے

شاعر دے وڈے سپتر

معروف شاعر

عبدالواحد راسخ عرفانی دے ناں

پیش لفظ

والدِ مرحوم مولانا نور حسینؒ گر جا کھی ممتاز مذہبی سکالر اور زود گو شاعر تھے۔ اُن کی کئی ایک کتب اُن کی زندگی میں ہی منصہ شہود پر آئیں۔ اُن کو چار مرتبہ فریضہ حج کے لیے باریابی کا شرف ملا۔ ۱۹۴۶ء میں جب والدہ ماجدہ بھی ہمراہ تھیں، آپؒ تیسری مرتبہ حج کے لیے تشریف لے گئے۔ اس سفر کے حالات و واقعات کو آپؒ نے ڈائری کی صورت میں تاریخ وار شعر بند فرمایا۔ برادرِ مرحوم مولانا راسخ عرفانی کی زندگی میں بھی دو ایک مرتبہ سفر نامہ مذکورہ کو چھپوانے کا ارادہ کیا مگر یہ ارادے تک ہی محدود رہا اور اسے عملی جامہ نہ پہنایا جاسکا۔ تاآنکہ ۲۰۰۱ء کے اوائل میں عزیز القدر پروفیسر ارشد اقبال ارشد نے اس کام کا بیڑا اٹھایا۔ انہوں نے شب و روز کی محنت اور جانفشانی سے کئی ایک منتشر حقائق کو یکجا کیا اور شبانہ روز محنت سے اس سفر نامے مع مختصر سوانح حیات کی طباعت میں جو مدد فرمائی اُس کے لیے میں دل کی گہرائیوں سے سپاس گزار ہوں۔ اللہ تعالیٰ ان کے علم اور زندگی میں برکت فرمائے۔ آمین

ثاقب عرفانی

بن مولانا نور حسینؒ گر جا کھی

مولوی نور حسین گرجا کھی

حیاتی تے لکھتاں

گوجرانوالے دی دھرتی نے ان گنت صاحب کمال لوکاں نوں جنم دتا اے۔
مولوی نور حسین گرجا کھی وی اچھے ای باکمال لوکاں وچوں اک سن۔ علمی، ادبی تے دینی
خدمتاں تے اپنے زہد و تقویٰ پاروں مولوی نور حسین نے اپنے دور دے لوکاں
اتے گہرے نقش چھڈے نیں۔ اوہ اک جید عالم دین، منہ ہوئے دینی مناظر تے اپنے
دور دی معروف مذہبی شخصیت سن۔ اوہ اہل حدیث مسلک نال تعلق رکھدے سن۔

خاندانی پس منظر :

مولوی نور حسین گرجا کھی دے وڈیریاں دا تعلق نتھو سویا ضلع حافظ
آباد نال سی۔ ایہ زمیندار فیملی سی تے ایہناں دی قوم، بھڑا سی۔ اٹھارویں صدی عیسوی
وچ جدوں پنجاب وچ سکھاں دی برچھا گردی اپنے عروج تے سی، اوہوں ایہناں دے
خاندان دے کچھ لوکاں نے اسلام قبول کر لیا۔ ایس خاندان دے اسلام قبول کرن
پاروں سکھاں نے اوہناں نال چنگا سلوک نہ کیتا تے گل مرن مارن تیکر اپڑ گئی۔ آکھیا
جاندا اے کہ جدوں سکھاں دے کچھ جتھیاں نے اوہناں دے خاندان تے حملہ کیتا تاں اوس
خاندان دا اک لڑکا نس گیا تے انج اوس حملے وچ بچ گیا۔ اوہ منڈا اک لوہار کول
رہن لگ پیا۔ اوس نے ایمہدی شرافت توں متاثر ہو کے اپنی دھی دا ویاہ اوہدے نال

کر دتا۔ ایس خاندان دا ایہ پہلا مسلمان صاحب دین آکھوایا تے بعد وچ بلا صاحب دین دے نال ای مشہور ہویا۔ بلا صاحب دین دا کلم کلا پتر قطب دین سی جیہڑا مولوی غلام رسول قلعہ مہاں والیاں دے پچھے نماز پڑھدا سی۔ بلا قطب الدین دے دو بیٹے سن۔ بلا سوہندا تے بلا دسوندی۔ بلا سوہندا بڑا مشہور پہلوان سی۔ اج وی گھر جاکھ دے کئی لوک بلا سوہندا دی پہلوانی دیاں گلاں سناؤندے نیں۔ (۱)

مولانا خالد گر جاکھی دسدے نیں کہ ”ساڈی دای اماں آکھدی ہوندی سی کہ تہاڈے پردادا بلا سوہندا جس بستر تے سوندے سن، سون والی تھاں اوہناں دے پسینے نال ای چیکنی ہو اندی سی کیوں جے اوہ گھيو دا پورا پورا مٹکا پی چاندے ہوندے سن۔ اک وار اوہناں سوچی کھیڈیاں اک سکھ کھڑاری نوں دو ہتھ ماریا تاں اوہدا پھکڑا پاٹ گیا تے اوہ خون دیاں الٹیاں کر دیاں اللہ نوں پیارا ہو گیا۔ اک وار آلوچک قلعہ دیدار سنگھ دے اک۔ زمیندار نے اوہناں نوں کھوہ دی ٹڈ کھول کے پانی پین توں منع کیتا تے اصرار کیتا کہ اوہ کھوہ گیر کے پانی پین۔ ٹڈاں وچ پانی ٹھنڈا ہوندا سی۔ ایس کر کے اوہناں زمیندار دی گل تے دھین نہ دتا تے ٹڈ کھولن وچ لگے رہے۔ زمیندار نے غصے وچ آکے زمین توں مٹی دی مٹھ بھری تے ٹڈ وچ پا دتی۔ اوس ویلے تاں بلا سوہندا گھر پرت آئے پر رات نوں اپنے اک عیسائی پہلوان ججن نال اوتھے گئے تے کھوہ دیاں ٹڈاں لاہ کے کھوہ وچ سٹیاں۔ کھوہ دی میڑ تے چر کھڑی چکی تے گھر جاکھ لے آئے۔ دو بجے دن اوہ زمیندار پیراں دے نشان ویکھدا گھر جاکھ اپڑیا تے چھڑ کنڈھے میڑ تے چر کھڑی پئی ویکھ کے کہن لگا کہ مینوں اوہ بندہ دکھاؤ جیہڑا دو گڈاں دا بھار چک کے لیا اے کیوں جے بلداں تے گڈ دا تاں کتے ناں نشان وی نہیں۔ کیمڑا جوان اے جیہڑا ایٹا بھار دس میل چک لیا اے، فیر بلا سوہندا نوں ویکھ کے اوہ شرمندہ ہویتے پنج روپے تے پانچ انعام دے اپنا سامان گڈ تے لد کے لے گیا۔“ (۲)

بیا سوہندا دا کلم کلا پتر میاں کرم الہی سی جیہڑا گر جا کھ وچ مستری دی
دوکان کردا سی تے اتاں بناون والے بھٹھیاں دیاں چمنیاں بناؤندا سی۔ اوہناں دے
چار پترن۔ مولوی محمد علی، مولوی نور حسین، فضل کریم تے عبدالغنی۔⁽³⁾

حیاتی:

مولوی نور حسین ۱۸۹۲ء نوں گوجرانوالا دے اک پنڈا گر جا کھ (جیہڑا ہن شہر
واحصہ بن چکیا اے) وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں اڈھلی تعلیم اپنے والد میاں کرم الہی کولوں
حاصل کیتی تے دینی تعلیم دی تکمیل لئی جامعہ محمدیہ گوجرانوالا وچ داخل ہوئے۔ اتھے
اوہناں مولانا علاؤ الدین کولوں درس لیا۔ اوہناں مولانا ثناء اللہ امرتسری کولوں مناظرہ
سکھیاتے دوجے دینی علماں وچ مہارت حاصل کیتی۔ مولانا ثناء اللہ امرتسری ہفتہ روزہ ”اخبار
الحدیث“ لکھدے سن جیہدے وچ نور حسین دے وی مضمون چھپدے رہے۔⁽⁴⁾

۱۹۰۳ء وچ جدوں نور حسین دی عمر دس سال تے اوہناں دے وڈے
بھرا مولوی محمد علی دی عمر بارہاں سال سی کہ اوہناں دے والد میاں کرم الہی ۳۲ سال
دی عمر وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔ اوہناں دے مرن دے بعد ایہ گھرا نا مالی طور تے
مشکلات دا شکار ہویا پر اللہ تعالیٰ دی ذات رحیم و کریم اے۔ خواجہ حطاء الرحمن
اختر اپنی کتاب ”سوانح مولوی نور حسین گھرجا بھی“ وچ لکھدے نیں۔

”اگرچہ گھرانہ فارغ البال تھا لیکن اس ناگمانی مرگ نے سب کو
پریشان کر دیا کیونکہ کام اگرچہ کچھ کرتے تھے لیکن ماہر مستری نہ تھے جبکہ لوگ چمنیاں
بنانے کے لیے آ رہے تھے لیکن وہ مجبور تھے چنانچہ اسی پریشانی میں مولوی محمد علی نے
خواب میں دیکھا کہ ان کے والد بزرگوار نے ان کو چمنیوں کا ایک جوڑا عوایا اور ساتھ ساتھ
بتاتے گئے چنانچہ دوسرے روز اسی طریقہ سے چمنیاں بنا لیں۔ تو یہ ایک قسم کا مخفی
اشارہ تھا۔“⁽⁵⁾

۱۹۱۱ء وچ اٹھاراں سالان دی عمر وچ مولوی نور حسین دی شادی ہوئی۔

اوہناں دنال وچ اوہ کوہاٹ توں تھوڑا اگے ریسٹن سٹیشن تے ملازم سن۔ شادی توں بعد اوہ ملازمت چھڈ کے واپس آ گئے۔ شادی توں بعد ای اوہناں دا رجحان علم ول ودھیا۔ شادی توں بعد اک واری اوہ اپنے سوہریاں ول گئے تاں اوہناں دے سوہرے نے اوہناں کولوں کچھ سوال پچھے۔ نور حسین اوہناں نوں کوئی جواب نہ دے سکے پر واپس آ کے اوہناں مولانا عطاء الدین دی باقاعدہ شاگردی اختیار کیتی تے قرآن شریف ترجمے نال پڑھنا شروع کر دتا۔ فیر مشکوٰۃ شریف دا درس لیا۔ خواجہ عطاء الرحمن لکھدے نیں ”مولوی صاحب روزانہ تہجد کو اٹھتے راستہ میں ایک راجباہ تھا وہاں وضو کرتے۔ باجماعت نماز شہر میں جا کر پڑھتے۔ اس کے بعد سبق پڑھ کر طلوع آفتاب کے وقت گھر جا کھی دروازہ والی دوکان کھول کر بھائی کے آنے سے پہلے دوکان کی صفائی وغیرہ کر لیتے۔“ (۶) یعنی کاروبار دے نال نال پڑھائی واسلسلہ وی جاری سی۔

اوہناں دے وڈے بھرا مولوی محمد علی ۱۹۱۵ء وچ شیخوپورہ چلے گئے سن۔ ۱۹۱۷ء وچ نور حسین وی شیخوپورہ چلے گئے۔ عطا الرحمن اختر موجب ”وہاں پرانی آبادی میں درکاں والی مسجد میں مولانا نور حسین خطبہ دیتے اور مولوی محمد علی جماعت کرواتے۔ وعظ تو مولانا صاحب کا پر تاثیر ہوتا اور قرأت ان کے بڑے بھائی کی بہت خوش الحانی کی ہو جاتی گویا سونے پر سناگے کا کام ہو جاتا“ (۷)

شیخوپورہ اے ای مولوی نور حسین نوں ٹی بی ہو گئی۔ اوہناں دی ماں نے بہت ساریاں دعاواں کیتیاں تے اوہناں دے وڈے بھرا مولوی محمد علی نے اپنے اللہ نال وعدہ کیتا کہ یا اللہ میرے بھرا نوں شفا دے دے۔ میں عہد کرناواں کہ میں ایہدے کولوں کوئی کم نہ لواں گا تے ایہہ دین دی خدمت کردا رہوے گا۔ اللہ تعالیٰ نے شفا دے دتی تاں مولوی محمد علی نے اپنا وعدہ نبھایا تے ساری عمر اوہناں نوں کسے کم لئی نہ اکھیا سکوں

ہمیش ایہ ای کہیا کہ توں تبلیغ کردا رہو۔ جلسے جلوساں تے جان لگے نوں کراپہ تے خرچہ دے کے گھلدے رہے۔ اوہ جتا چہ زندہ رہے، نور حسین نوں اوہناں فخرِ معاش تے مشقت توں پرے ای رکھیا۔⁽⁸⁾

مولوی نور حسینؒ گر جا کھی دا وعظ اکثر فضائل مصطفیٰ ﷺ تے اتباع سنت دے موضوع تے ہوندا سی۔ وعظ کردیاں کئی وار اوہ آپ وی روندے تے دوجیاں نوں وی رواندے سن۔ اوہناں تہجد دی نماز وی کدی نہیں سی چھڈی۔ جے رات نوں دو بجے وی سوتے تاں وی اوہ سرگی ویلے اٹھ پیندے سن۔⁽⁹⁾

مولوی صاحبؒ مناظرہ وچ وی منی ہوئی شخصیت سن۔ مولوی ثناء اللہ نے اوہناں دی خاص تربیت کیتی سی۔ اوہ جدوں وی مناظرے دی مجلس وچ جاندے تاں دو رکعت نماز نفل پڑھ کے اللہ سائیں کولوں فتح دی دعا کر کے جاندے۔ تے اللہ سائیں نے وی اوہناں نوں کدی شکست نہیں دتی سی۔ سینکڑے عیسائی تے قادیانی اوہناں دے ہتھوں مسلمان ہوئے۔⁽¹⁰⁾

معروف محقق تے نقاد ڈاکٹر وحید قریشی نے مولوی نور حسینؒ گر جا کھی دے سہر عبد الواحد راسخ عرفانی دی اک کتاب دا دیباچہ لکھدیاں لکھیا سی۔

”ان کے والد (راسخ عرفانی کے والد) عالم با عمل تھے۔ پنجابی نثر و نظم

میں مولانا نور حسینؒ گر جا کھی کا اپنا ایک طرز احتجاج تھا۔ وہ مذہبی

تحریکوں میں شریک ہی نہیں ہر اول دستے میں شامل تھے۔“⁽¹¹⁾

مولوی نور حسینؒ دی اولاد :

مولوی نور حسینؒ نوں اللہ سائیں نے پنج پتراں تے تن دھیاں نال نوازیاسی۔

ساریاں توں وڈے پتر دا ناں عبد الواحد سی۔ عبد الواحد 1914ء نوں پیدا ہوئے۔ بعد

وچ اوہ مولانا راسخ عرفانی دے ناں ناں مشہور ہوئے۔ راسخ عرفانی اردو زبان دے منجھے ہوئے شاعر سن تے اوہناں دی شاعری دے کئی پراگے چھپ چکے نیں۔ مولوی ہوراں دے دوجے پتر دا ناں عبدالحق سی۔ روٹی روزی دے سلسلے وچ عبدالحق 25 سال تیک افریقہ وچ رہے نیں۔ جیویں مولوی صاحب آپ اپنے سفر نامے وچ اکھدے نیں۔

اس تھیں چھوٹا عبدالحق دور دراز سدھایا

چھ سالان تھیں افریقہ وچ ڈیرا اوس لگایا

اوہناں دے تیجے پتر دا ناں مولانا خالد گر جا کھی اے۔ چوتھے پتر دا ناں عبدالحق سی۔ پنجویں تے ساریاں توں نکلے پتر دا ناں عبدالغنی اے۔ عبدالغنی وی شاعر نیں تے عاقب عرفانی تخلص کروے نیں۔ راسخ عرفانی، عبدالحق تے عبدالحق وفات پا چکے نیں جد کہ مولانا خالد گر جا کھی تے عبدالغنی عاقب عرفانی حیات نیں۔ مولانا خالد گر جا کھی اپنے والد مولوی نور حسین دے جانشین وجہوں مرکزی جامع مسجد اہلحدیث گر جا کھ دی خدمت کر رہے نیں جد کہ عبدالغنی عاقب عرفانی اک کارخانہ چلا رہے نیں۔ مولوی ہوراں دیاں دھیاں دے ناں مریم ملی ملی، صفیہ ملی ملی تے رقیہ ملی ملی سن۔ مریم ملی ملی چوداں سالان دی عمر وچ ای اللہ نوں پیاری ہو گئی سی جد کہ صفیہ ملی ملی تے رقیہ ملی ملی بال بچیاں والیاں ہو کے فوت ہوئیاں نیں۔ (12)

مولوی نور حسین دیاں لکھتاں

مولوی نور حسین نے اپنی حیاتی دا مقصد دین اسلام دی خدمت بنایا ہویا کتاب ایس مقصد لئی جتھے اوہ تھاں تھاں جا کے تقریراں کروے ہوندے سن 'اوتھے' اوہناں پنجابی زبان وچ اُچ پدھر دی شاعری وی کیتی اے۔ اوہناں دیاں کئی کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ چھپیاں کتاباں دی تفصیل کجھ انج اے۔

فضائل مصطفیٰ ﷺ :

ایہ کتاب سولہا صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایہدا اک ایڈیشن نعمانی کتب خانہ اردو بازار والیاں نے چھاپیا سی۔ ایہدا نواں ایڈیشن ادارہ احیاء السنہ گرجا کھ گوجرانوالہ ولوں چھپیا اے۔ ایس کتاب وچ ساریاں توں پہلاں حمد باری تعالیٰ شامل اے۔ ایہدے بعد کجھ عربی شعراں دا منظوم ترجمہ دتا گیا پر ایہہ وضاحت کتاب وچوں نہیں ملدی کہ ایہہ عربی شعر کس شاعر دے نیں۔ عربی دے نعتیہ شعراں دے ترجمے دے بعد لکھاری نے آپؐ دیاں صفحاں تے فضائل قرآن پاک تے حدیث دیاں کتاباں نوں کھ رکھ دیاں لکھے نیں۔ ایہدے بعد شاعر نے حضرت سفینہؓ حضرت عقبہؓ حضرت سلمہ بن عمروؓ تے ابو مسلم خولانیؓ دے حوالے نال کجھ اجہے واقعات منظوم کیتے نیں جیہڑے ثابت کردے نیں کہ جنور تے درندے وی نبی پاک ﷺ دے نال دا اینا احترام کردے سن کہ آپؐ دا نال لین والے نوں کجھ نہیں کہندے سن سگوں اوہدی حفاظت کردے سن۔ کتاب دے اخیر تے حضرت موسیٰ دی من والی اک ملی ملی مشاطہ دا واقعہ وی منظوم کیتا اے جیہڑی فرعون دے کئی ظلم برداشت کردی اے پر دین حق توں نہیں پچھردی۔ انت فرعون اوہنوں تے اوہدے سازے خاندان نوں قتل کروا دیندا اے۔ ایس کتاب وچوں نمونے وجہوں کجھ شعر دیکھو۔ ایہ شعر کجھ عربی شعراں دا پنجابی روپ نیں۔

آدم تھیں لا عینے تائیں جتنے نبی الہی
نوح محمدؐ والی سبھ نے خوش خبری بتائی
کل پیغمبر دیوے ممکن جیوں آسمانی تارے
اے پر بدر منیر محمدؐ دے چمکاں بشکارے
سورج دانگ محمدؐ سرور دیوے خوب شعاعیں

سارا عالم روشن کیسا مشرق مغرب تائیں
 بلکہ سورج تھیں وہ روشن بدر منیر حقانی
 جس نے کور دلاں دے تائیں خشی شمع نورانی (13)

اوصاف مصطفیٰ ﷺ مع ایمان عمرؓ و میدان حشر و ذکر مصطفیٰ ﷺ :

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دی مرتب کیتی ہوئی کتاب ”پنجابی کتابیات“ توں پتہ لگدا اے کہ نور حسینؓ گر جاکھی دی اک کتاب ”ایمان عمرؓ“ دے ناں نال راجہ بشیر احمد کشمیری بازار والیاں نے چھاپی سی تے ایہدے اٹھ صفحے سن۔ اک ہور کتاب وفات محبوب سبحانی دے ناں نال چھپی سی (14) پر ادارہ احیا السنہ گر جاکھ ٹولوں چھپن

والی کتاب وچ اتے ذکر چار سرباویاں بیٹھ وکھو دکھ نظماں شامل نیں۔ ساریاں توں پہلاں اوصاف مصطفیٰؐ دے سرباویں بیٹھ ۸۴ شعراں دی نظم درج اے۔ ایہدے بعد فرعون دے بیوی آسیہؓ دے حضرت موسیٰؑ تے ایمان لیاون تے فیر فرعون دیاں سختیاں سن دے واقعے نوں منظوم کیتا گیا۔ ایس توں بعد ”ایمان عمرؓ“ دے سرباویں بیٹھ 85 شعراں دی طویل نظم اے جس وچ حضرت عمرؓ دے ایمان لیاون دا واقعہ بیان کیتا گیا اے۔ ایہدے نال نال وچ وچ ایہہ واقعہ اردو نثر وچ وی بیان کیتا گیا اے تے لکھاری نے احادیث تے قرآنی آیات دے حوالے وی نال نال درج کیتے نیں۔

حضرت عمرؓ دے ایمان لیاون دا واقعہ بیان کرن دے بعد شاعر نے ”وفات مصطفیٰؐ“ دے سرباویں بیٹھ 28 شعر لکھے نیں۔ ایہناں شعراں وچ شاعر آپ ﷺ دی بیماری آپؐ دے وصال تے آپؐ دے وصال توں بعد صحابہ وی کیفیت نوں بیان کیتا اے۔ اخیر تے ”میدان حشر“ سرباویں بیٹھ اک طویل نظم اے۔ ایس نظم وچ لکھاری نے قیامت دے دیہاڑے بارے قرآن حدیث دی روشنی وچ چائن پیا اے۔ اصل وچ مولوی صاحب دے دور وچ نکلے قصبے چھاپن تے اوہناں دے پڑھن دا رجحان

بہت زیادہ سی۔ چار چار صفحات دے قصبے وی چھپدے سن۔ ایس لئی امکان اے کہ اودوں ایہ کتابیاں وکھریاں وکھریاں ای چھپیاں ہوں پر دوجے ایڈیشن وچ ایہناں نوں کٹھا کر دتا گیا ہووے۔ ایس کتاب دی نظم ”اوصاف مصطفیٰ“ وچوں کجھ شعر دیکھو۔

دے کے بانگ توحید دی نئی سوہنے ستیاں خلقتاں سبھ جگائیاں نیں
حسن نور محبوب دے دیکھنے نوں دوروں چل کے سچتاں آئیاں نیں
بھلے ہوش تے عشق دا جوش آیا سینے نور چواتیاں لائیاں نیں
اوہناں صبر نہ آوند باجھ سوہنے آکھیں رہن ہمیش ترہائیاں نیں
جلوہ ویکھ کے نور محمدی دا کفر شرک نے بھاجڑاں چائیاں نیں
جنتے بدر منیر دا نور چمکے اوتھے رہندیاں کدوں سیاہیاں نیں
ڈنکا مار توحید دا نئی سوہنے دھماں وچ جہان دھمائیاں نیں
دھندو کار غبار نوں دور کیتا ہوئیاں جگ دے وچ روشنائیاں نیں (15)

شان مصطفیٰ ﷺ معہ خصائص مصطفیٰ ﷺ

ایہہ کتاب وی مولوی نور حسین دے پتر مولانا خالد گرجا کھی ہو راں ادارہ احیا السنہ گرجا کھ ولوں شائع کیتی اے۔ ایہدا مڈھ حمد باری تعالیٰ نال بنھیا گیا اے۔ ایہدے بعد اک طویل نعت شریف اے۔ فیر بعد شان مصطفیٰ دے نال اک نعتیہ نظم اے جیہدے وچ دوجے نبیاں وچ پائے جان والے اوصاف بارے دسیا گیا اے تے اخیر تے ایہہ سٹہ کڈھیا گیا اے کہ ایہہ سارے اوصاف اللہ سائیں نے محمد ﷺ دی ذات وچ کٹھے کر دتے سن۔ ایہدے بعد ”خصائص مصطفیٰ“ دے نال اک نعتیہ نظم شامل اے۔ جیہدے وچ شاعر نبی پاک ﷺ دی سیرت دے مختلف پکھاں نوں منظوم کیتا اے۔ ”احوال زمانہ“ نال وی نظم وچ ساڈے معاشرے وچ رواج پا جان والیاں غیر شرعی رسماں نوں موضوع بنایا گیا۔ اخیر تے نظم واقعہ بادشاہ دے

نال نال اک منظوم قصہ اے۔ ایہ واقعہ حضرت سعدی شیرازی نے ”گلستان سعدی“
 ”وچ بیان کیتا سی جس نوں مولوی ہوراں نے پنجابی وچ منظوم کر دتا اے۔ نمونے
 وجہوں ایس کتاب وچ شامل کچھ حمدیہ شعر دیکھو۔

حمد بے اوژک خالق تائیں آکھاں لکھ لکھ واری
 دوہاں جہاناں اندر جس دی سدا حکومت جاری
 ہے رحمان، رحیم خداوند قادر قدرت والا
 ”حی، قیوم، علیم، الہی“ خلقت دا رکھوالا
 حافظ، ناصر، حاضر، ناظر، اللہ ہر ہر جائیں
 راز دلاں دے جانن والا اللہ واحد سائیں (16)

احوال گور:

مولوی نور حسینؒ گر جاکھی ہوراں دی ایہ کتاب پہلی وار کتب خانہ عزیزہ
 کشمیری بازار لاہور ولوں چھپی سی۔ بعد وچ ایہدا اک ایڈیشن ادارہ احیاء السنہ گر جاکھ
 گوجرانوالا ولوں تھیا اے۔ ایہ اک سی حرفی اے تے ایہدا موضوع فکر آخرت اے۔
 مولوی ہوراں نے عام سی حرفیاں نالوں اک ”وکھری راہ وی کڈھی اے۔ سی حرفی
 دے شاعر عام طور تے حروف تہجی دی بنیاد تے شعر کہندیاں الف ب پ دی ترتیب
 نال ای شعر کہندے نیں تے کسے وی اکھرنال شروع ہون والے ہند دا پہلا حرف وی
 اوے اکھرنال شروع ہووے گا۔ مثلاً الف نال شروع ہون والے ہند دا پہلا حرف الف
 نال ای شروع ہووے گا جویں الف اللہ پر مولوی ہوراں الف ب تے الف ب
 نال جن والے لفظاں دے وچکار ”آکھ“ نوں لیاندا اے تے ہر ہند انج شروع کردے
 نیں۔ الف آکھ..... ب آکھ..... وغیرہ۔ نمونے وجہوں ایس سی حرفی دا اک ہند
 دیکھو۔

س : آکھے سبھ تینوں چھوڑ آون گے
 بھو بھئی مٹی تیرے لے پاون گے
 کچھ پیاں رون جو اولاداں پالیاں
 بھل گئیاں راتاں تینوں گوراں والیاں (۱۷)

کامن :

مولوی نور حسین گرجا کھی دی ایس کتاب دا دو جا ایڈیشن ادارہ احیا السنہ
 گرجا کھ ولوں چھپیا اے۔ ایس کتاب دی شاعری لوک صنف کامن نوں مکھ رکھ کے
 کیتی گئی اے۔ ایس طویل نظم وچ لکھاری نے ویاہ شادی دیاں رسماں نوں موضوع بنایا
 اے تے بہت ساریاں رسماں نوں غیر اسلامی قرار دیندیاں اوہناں نوں چھڈ دین ول
 پرپیا اے۔ اوہناں خاص طور تے سٹھیاں دے بہت سارے بولاں نوں گرہ لائی اے
 تے آکھیا اے کہ سٹھیاں گاؤندیاں گاؤن والی بہت سارے جھوٹے بولدی اے جیہڑا گناہ
 تے سناں ایہناں فضول رسماں توں جج جانا چاہیدا اے۔

نصیحت بے نمازاں :

سولان صفحے دا ایہ رسالہ ادارہ احیا السنہ گرجا کھ ولوں چھپیا اے۔ ایس وچ
 اک طویل نظم شامل اے۔ پوری نظم وچ مسلماناں نوں دنیا ولوں مونہہ موڑ کے اللہ
 تے اوہدے رسول تال نوہنہ لاؤن تے نیک بندے بن جان دا درس دتا گیا اے۔
 بہت سارے شعراں وچ فکر آخرت دی پریرنا ملدی اے۔ شاعر نے دوزخ دے
 عذاب دا ذکر کر کے لوکاں نوں آخرت دی فکر کرن، نماز روزے دی پابندی کرن دا
 آکھیا اے۔ نظم دے آخری بنداں وچ اوہ کئی ذاتاں دا ناں لے لے کے آکھدا اے کہ
 فلاں بندے کول فلاں فلاں کم لئی بڑا وقت اے پر نماز لئی وقت نہیں۔ نمونے وجہوں

ایس نظم دا اک بند ویکھو۔

جیہڑے حکم رسول بھلاؤن گے وچ دوزخ ڈیرے لاؤن گے
پھر روون تے پچھتاؤن گے کوئی نے نہ حال پکار میاں
جھڈ غفلت ہو بیدار میاں اٹھ کلمہ بول پکار میاں (18)

اختلاف الائمہ :

ایہہ کتاب ہن نایاب اے۔ پنجابی کتابیات دے صفحہ نمبر 513 اتے ڈاکٹر
شہباز ملک ہوراں ایہدے بارے صرف اپنی دس پائی اے۔ (نظم اسلامی) شاعر دے
پتر مولانا خالد گھر جاکھی دا کہنا اے کہ :

”ایہہ چار صفحیاں دی قصہ سن تے ایس دا مرکزی خیال ایہہ نکتہ اے
کہ حدیث وچ آون والا مسئلہ امت دے خلاف نہیں ہوندا۔“ (19)

تحقیق الایمان :

ایہ کتاب وی ہن نایاب ہو چکی اے۔ ایہدے بارے وی کوئی خاص معلومات
نہیں لیکھ دیاں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں پنجابی کتابیات وچ ایہدے بارے لکھدے نیں۔
(نظم اسلامی متفرق) (20)

مجلی آسمانی بر ملاں ملتانی :

ایس کتاب دا دو جا ایڈیشن جمیعت شبان الہدیث منڈی بہاؤ الدین ولوں
چھپیا اے۔ پہلے ایڈیشن بارے کوئی اکھ سمجھ نہیں ملدی۔ ایہ ساری دی ساری کتاب
ملتان دے اک مولوی دے خلاف اے۔ 64 صفحیاں وی ایس کتاب وچ مولوی ہوراں

نے کچھ اختلافی مسائل نوں شعری روپ وچ بیان کیتا اے۔ شعراں وچ منظوم کرن دے نال نال لوہتاں اردو نثر وچ وی مسائل بارے گل بات کیتی اے۔ پنجابی کتابیات دے صفحہ نمبر 513 تے حوالہ نمبر 8741 دے تحت ایہدا ناں ”جلی آسانی بلا آسانی“ (21) لکھیا اے جیہڑا غلط درج اے کیوں جے مولانا خالد گر جاکھی کہہ دے نیں کہ ایہدے پہلے ایڈیشن تے وی ایہدا ناں ”جلی آسانی بر ملاں ملانی“ ای سی۔ (22)

تحقیق التراویح مع مسائل رمضان :

ایس کتاب دا بہتا حصہ اردو وچ اے۔ شاعر نے پہلاں تاں اردو نثر وچ روزیاں دے مسائل دے نیں تے فیر نماز تراویح بارے کچھ تحقیقی گلاں کیتیاں نیں۔ آخرتے لوہتاں نے ایس کتاب دا خلاصہ پنجابی شعراں وچ بیان کر دتا اے۔ ایس نظم دا مقطع انج اے۔

یا رب نور بندہ گر جاکھی ہر دم کرے دعائیں
سنت فعل نئی دے اتے عمل نصیب کرائیں (23)

عید الفطر :

ایہ کتاب ہن ٹایب اے۔ ایہدے بارے ”پنجابی کتابیات“ وچوں صرف اپنی دس پیدی اے کہ (نظم، اسلامی، متفرق) (24)

مرزے داترل منارہ :

مولوی نور حسینؒ گر جاکھی دی ایہ کتاب پہلی وار ۱۹۲۳ء وچ اسلامیہ اسٹیم پریس لاہور توں چھپی سی۔ ایہ اٹھ صفحیاں دا قصہ اے تے ایہدے سارے شعر مناظراتی ادب دے زمرے وچ آوندے نیں۔ ایہ قصہ قادیانیت دے خلاف اے۔ ایس کتاب دا دو جا ایڈیشن منڈی بہاؤ الدین دے مولوی احمد دین ہوراں چھپویا سی۔ ایس قصے دا

مرکزی نکتہ ایہ شعر اے۔

جھڈ قادیاں ترل منارے نوں

آ پکڑ رسول سہارے نوں (25)

معراج جسمانی تردید قرآنی:

ہن ایہ قصہ نایاب اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک دی مرتب کیتی کتاب توں ایہنا پتہ ضرور لگدا اے کہ ایہ قصہ ۸ صفحات داسی تے ایہدا پہلا ایڈیشن ۱۹۱۷ء وچ خورشید پریس گوجرانوالہ توں چھپیا سی۔ ایہدے وچ تبلیغی تے قادیانیت دے خلاف شعر نیں۔ (26)

وفات نامہ:

مولوی نور حسینؒ گر جا کھی دی ایہہ کتاب وی نایاب اے۔ مولانا خالد گر جا کھی داکھنا اے کہ گوجرانوالہ دے مشہور استاد ماہر تعلیم تے اسلامیہ ہائی سکول دے بانی مولانا محبوب عالم فوت ہوئے تاں مولوی نور حسینؒ ہورال نے اوہناں دی یاد وچ اک طویل نظم ”وفات نامہ“ لکھی سی۔ (27)

خواجہ عطاء الرحمن اختر ایس نوں مولوی صاحب دی پہلی شعری لکھت قرار دیندیاں لکھدے نیں۔ ”مولانا نور حسین صاحب“ نے پہلا پنجابی رسالہ وفات نامہ شائع فرمایا جو ۱۹۱۳ء میں شائع ہوا۔ (28)

کچھ ہور کتاباں:

مولوی ہورال دیاں اتے ذکر کیتیاں کتاباں توں اڈ خواجہ عطاء الرحمن اختر کچھ ہور کتاباں دی دس وی پاؤندے نیں۔ جہناں دا ویروا کچھ انج اے۔ شہادت حسینؒ - مناظرہ پھلوکے - گلدستہ نور - امام اعظمؒ - آسمانی گولہ بدعتی ٹولہ - ختم نبوت - رافع الیدین -

رسالہ امین بلچھر - رسالہ قبر پرستی - رسالہ علم غیب - اربعین باحدیث سید المرسلین -
تحریف اناجیل - تقابل اربعہ تے چودھویں صدی کا دجال - (29)

پرایہناں وچوں ہن کوئی وی کتاب اوہناں دے پتریں کول نہیں۔ مولانا خالد
گر جاکھی کہندے نیں کہ مولوی نور حسین ہوریں دیاں کئی کتاباں تے رسالے اک تھاں جلد
کیتے ہوئے سن جیسہڑے وڈے بھائی جان عبدالواحد راسخ عرفانی مرحوم ہوریں کول سانہی
ہوئے سن پر ہن سانوں اوہ ملی نہیں رہے۔ (30)

حوالے

- 1- خواجہ عطاء الرحمن دی کتاب ”مولانا نور حسین گر جاکھی“ توں ماخوذ
- 2- مولانا خالد گر جاکھی سپتر مولوی نور حسین گر جاکھی نال گل بات۔
- 3- سوانح مولوی نور حسین گر جاکھی : عطاء الرحمن اختر، خواجہ ؛ مصنف خود، سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالا،
سن۔ ص ۱۰
- 4- مک گوجرانوالا نمبر : اقبال جاوید، محمد اکرم رضا (مرتب)؛ گورنمنٹ کالج گوجرانوالا۔ ص ۴۱۸
- 5- سوانح مولوی نور حسین گر جاکھی : عطاء الرحمن اختر، خواجہ ؛ مصنف خود، سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالا،
سن۔ ص ۱۱
- 6- اوبی - ص ۱۲
- 7- اوبی - ص ۱۵
- 8- اوبی - ص ۱۵
- 9- اوبی - ص ۱۶
- 10- اوبی - ص ۱۷
- 11- دیباچہ ”حرف گریزاں“ : مکتبہ نور ادب چوک نیاں گوجرانوالا۔ ص ۶
- 12- مولوی نور حسین گر جاکھی دے پترے شعیب عاقب نال گل بات۔
- 13- فضائل مصطفیٰ : نور حسین گر جاکھی : گوجرانوالا - ادارہ اجیا السنہ گر جاکھی۔
سن، ص 3

14- پنجابی کتلیات : شہباز ملک، ڈاکٹر : اسلام آباد- اکادمی ادبیات پاکستان- 1991ء
ص 513

15- اوصاف مصطفیٰ : نور حسین گرجاکی : گوجرانوالہ - ادارہ احیا السنہ گرجاکی-
س ن، ص 2

16- شان مصطفیٰ : نور حسین گرجاکی : گوجرانوالہ - ادارہ احیا السنہ گرجاکی-
س ن، ص 2

17- احوال گور : نور حسین گرجاکی : گوجرانوالہ- ادارہ احیا السنہ گرجاکی- س ن، ص 3

18- نصیحت بے نمازاں : نور حسین گرجاکی : گوجرانوالہ- ادارہ احیا السنہ گرجاکی- س ن، ص 3

19- مولانا خالد گرجاکی سہتر مولوی نور حسین ہال گل بات۔

20- مولانا خالد گرجاکی سہتر مولوی نور حسین ہال گل بات۔

21- تحقیق التراویح : نور حسین گرجاکی : گوجرانوالہ- ادارہ احیا السنہ گرجاکی- س ن، ص 2

22- پنجابی کتلیات : شہباز ملک، ڈاکٹر : اسلام آباد- اکادمی ادبیات پاکستان- 1991ء، ص 513

23- مولانا خالد گرجاکی سہتر مولوی نور حسین ہال گل بات۔

24- سوانح مولوی نور حسین گرجاکی : عطاء الرحمن اختر، خواجہ : گوجرانوالہ -
مصنف خود، سیٹلائٹ ٹاؤن، ص 14

25- مرزے داترل منارہ : نور حسین گرجاکی : منڈی بہاء الدین- مولوی احمد دین، ص 8

26- سوانح مولوی نور حسین گرجاکی : عطاء الرحمن اختر، خواجہ : گوجرانوالہ -
مصنف خود، سیٹلائٹ ٹاؤن، ص 14

27- مولانا خالد گرجاکی سہتر مولوی نور حسین ہال گل بات۔

28- سوانح نور حسین گرجاکی : عطاء الرحمن اختر، خواجہ : مصنف خود، سیٹلائٹ ٹاؤن
گوجرانوالہ- س ن، ص 16

29- مولوی نور حسین دے سہتر عبدالغنی تاقب عرقانی ہال گل بات

30- مولوی نور حسین دے سہتر عبدالغنی تاقب عرقانی ہال گل بات

پنجابی ادب وچ منظوم سفر نامیاں دی

روایت

تے

اللہ سوہنے کرم کمایا

جدوں توں ایہ دنیا وجود وچ آئی اے۔ انسان مسلسل سفر وچ اے۔
حضرت آدمؑ تے اماں حوا دا جنت وچوں نکل کے ایس دنیا وچ آؤنا پہلا سفر سی۔ فیر ایہ
دوویں جی دھرتی اتے دکھریاں وکھریاں تھلواں تے ڈگے سن۔ حواس حال ہون توں بعد
دوواں نے یقینا اک دوجے ول سفر شروع کر دتا سی تے انج سفر انسان دے پیریں
مجھ گیا۔ ایہ حیاتی وی تے اک سفر اے جیہڑا بال دے جنم تے شروع ہوندا تے
اوہدی موت تے جا کدا اے۔

سفر تاں انسان ازلاں توں کر رہیا اے۔ پہلاں لوک سفر کرن توں بعد اپنے
بجائے متراں نوں سفر دا حال سناؤندے سن تے راہ وچ آون والیاں اوکڑاں تے تجربے
بیان کردے سن۔ ہن وی انج ہوندا اے۔ اے وی لوک سفر کر کے آون والیاں
کولوں سفر دیاں کہانیاں سندے نہیں پر پڑھن لکھن دا دل سکھن توں بعد انسان نوں سفر
دے حالات سناؤن دے نال نال لکھن دا خیال وی آیا۔

دنیا دے پہلے سفر نامے دی دس پاؤندیاں ہمایوں کبیر چودھری لکھدے نہیں۔
”پہلا سفر نامہ حضرت عیسیٰؑ کی پیدائش سے تین سو سال قبل ”میکا تھنز“ نے لکھا“ (1)

پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ بھارت توں چھپن والی کتاب ”ساہت کوش“ وچ دسیا گیا

اے کہ ”اتھاس (ادب) دا موڈھی ہیروڈاٹس (Herodotus) ای سفر ساہت دا وی

موڈھی اے۔ اس نے بے چوڑے سرتوں بعد اچھے دیساں دے حالات لکھے جہاں نوں
یونانی اوس ویلے نہیں جاندے سن۔ ایس طرح اوس نے 425 ق م وچ دنیا دا سب
توں پہلا اتہاس کار ہون دا مان پر اپت کیتا۔“ (2)

جدید تحقیق موجب ہیروڈوٹس وی سفر ساہت دا موجد نہیں سی سگوں اوس
توں پہلاں سفر نامے لکھے جا چکے سن۔ احمد عقیل روٹی اپنی کتاب ”یونان کا ادبی ورثہ“ وچ
لکھدے نیں۔ ”تاریخ نویسی کا آغاز (Logograghars) سے ہوا اور اس میدان میں
بڑا نام (MITELUS) کے (HECATAEUS) کا ہے جو سیاح تھا۔ سفر نامے
لکھے۔ جغرافیہ دان تھا اور سیاسی مشورہ کار۔ کہتے ہیں اس کے لکھے ہوئے سفر ناموں سے
ہیروڈوٹس (Herodotus) نے بڑا استفادہ کیا۔“ (3)

”ایہناں دے بعد قاضیان، ہیون ساگ، اتسگ، ابن بطوطہ، البیرونی، مار کو پولو،
برنیرتے، ٹیورمیرورگے، عظیم سیلانیوں نے دیس بدیش دا سفر کر کے اوس زمانے دے
سیاسی سماجی تے مذہبی حالات نوں اپنیاں لکھتیاں وچ بیان کیتا۔“ (4)

ایہناں مڈھلے سفر نامہ نگاراں دی دیکھا دیکھی دنیا دیاں وکھ وکھ زباناں وچ سفر
نامے لکھن دا رواج ہویا پر ایس مضمون وچ اسیں صرف پنجابی زبان وچ منظوم سفر
نامے دے ارتقاء بارے گل بات کراں گے۔ ایس لئی ابن بطوطہ تے دوجے سفر نامہ نگاراں
دی بحث نوں چھڈ کے اسیں پنجابی وچ ایس صنف دی ٹور ول دھیان دینے آں۔

پنجابی شاعری صوفیاں تے اللہ دے نیک بندیاں دے ہتھاں وچ پروان چڑھی
اے۔ اللہ دے ایہناں بندیاں نے جے اپنے ملک توں باہر سفر کیتا وی تاں اللہ سوہنے دے
گھرنوں دیکھن تے اوہدے محبوب دے دربار حاضری دین لئی سی۔ ایہو وجہ اے کہ
پنجابی دے مڈھلے سفر نامے جج دے حوالے نال نیں۔ اسیں جدوں پنجابی وچ سفر نامے
دی ٹور دیکھنے آں تے سانوں جج دے حوالے نال منظوم ہون والے سفر نامیاں دا پلا

111264

بھاری نظر آندا اے۔

پنجابی دا پہلا سفر نامہ :

ڈاکٹر انعام الحق جاوید اپنی کتاب ”پنجابی ادب دا ارتقاء“ وچ لکھدے نیں۔
 ”سبھ توں پہلا منظوم سفر نامہ بابا نانک دا ”حاضر نامہ“ ہندا اے جیہڑا مثنوی دی فارم وچ
 اے تے ایہدے وچ بابے ہوراں اپنے عرب دے سفر دے حالات لکھے نیں۔“ (5)

ایس عبارت وچ تن گلاں گوہ گوچریاں نیں کہ 1- پہلا منظوم سفر نامہ بابا نانک دا سی
 2- ایس سفر نامے دا ناں ”حاضر نامہ“ سی 3- ایہ سفر نامہ مثنوی دی ہیئت وچ سی۔
 چیتا رہے کہ جس کتاب وچ ایہ عبارت لکھی اے اوہ ڈاکٹر انعام الحق جاوید
 ہوراں دا پی ایچ ڈی دا مقالہ اے جس نوں کتابی شکل وچ چھاپا گیا اے پر فاضل محقق
 نے ایس عبارت بارے کوئی حوالہ نہیں دتا کہ لوہناں ایہ گلاں کتھے پڑھیاں نیں یا اوہناں
 ایہ سفر نامہ دیکھیا وی اے کہ نہیں۔ لگدا اے کہ ڈاکٹر صاحب نے کدھروں سن سنا کے
 ہناں تحقیق دے ایہ انکشاف کر دتا اے۔ ساہت کوش موجب ”گورو نانک دیو جی دیاں
 یاتراواں (سراں) بارے گورو صاحب دا ہتھیں لکھیا ساہت (ادب) نہیں ملدا۔“ (6)

مطلب ایہ ہویا کہ گورو نانک نے کوئی سفر نامہ وی اپنے ہتھیں نال نہیں لکھیا
 سی۔ اصل گل انج اے کہ اوہناں دی موت دے بعد اوہناں دے من والیاں نے اوہناں دی
 حیاتی بارے کتاباں لکھیاں جہناں نوں جنم ساکھیاں آکھیا جاند اے۔ جنم ساکھیاں لکھن والیاں
 وچوں بھائی مردانہ، بھائی منی سنگھ، سوڈھی مروان، بھائی گرداس، بھائی ستھ سنگھ، گیانی
 گیان سنگھ تے کچھ ہور لکھاری شامل نیں۔ ایہناں جنم ساکھیاں وچ جتھے گورو نانک دی حیاتی
 دے دوہے حالات درج نیں، اوتھے اوہناں دے سراں بارے وی دس پائی گئی اے۔
 جیویں ”پراتن جنم ساکھی“ وچ پنج سراں دا ذکر ملدا اے تے بھائی بالے والی جنم
 ساکھی وچ چار سراں دا ذکر ملدا اے۔ گیانی لودھم سنگھ تے سرندر سنگھ کوہلی ہوراں اجو کے

دور وچ تحقیق کر کے گورو نانک صاحب دے چار سفر اں دی دس پائی اے۔ (7)

ایس ساری بحث توں ایہ سٹھ نکلیا کہ گورو نانک نے اپنے ہتھ نال کوئی سفر نامہ نہیں لکھیا سی پر اوہناں لوہناں سفر ضرور کیے سن جہناں دے حالات اوہناں دے نال جان والے بھائی مردانے تے دوجے لکھاریاں نے درج کر دتے پر جے ایس سفر نامے دی جامع ترین تعریف ول دیکھیے تاں وی ایس نوں سفر نامہ نہیں منیا جاسکدا۔ جامع ترین تعریف انج کیٹی جان دی اے۔ ”سفر نامے ذاتی تاثرات حالات تے کوائف اتے مشتمل ہوندے نیں جہناں دا اظہار کچھ ڈھنگ نال کیتا گیا ہووے۔“ (8)

ایس تعریف توں ہٹ کے وی دیکھیے تاں سفر نامہ اوہ لکھت ہووے گی جیہڑی لکھاری دے اپنے ہتھ دی لکھی ہووے تے ذاتی تجربات تے مشتمل ہووے۔ دوجے دے ہتھ دا لکھیا سفر نامہ تے خاص طور تے کسے عقیدت مند دے ہتھوں دا لکھیا سفر نامہ سفر نامہ گھٹ تے مرشد نامہ بہتا بن جائے گا۔ ایس لئی گورو نانک دیاں جنم ساکھیاں نوں سفر نامہ نہیں آکھیا جلاوے گا۔ انج وی ایہناں جنم ساکھیاں وچ سفر دے حالات گھٹ تے گورو نانک دیاں نصیحتاں متاں تے پرچاراں دا ذکر زیادہ ملدا اے۔

سبط الحسن ضیغم ایہناں جنم ساکھیاں نوں گورو نانک دا سفر نامہ من دے نیں تے اوہناں دا آکھنا اے کہ ”جنم ساکھیاں نوں لکھن والے ایہ بھائی انج دے دور دے سیکرٹری وانگ سن“ (9) پر ایہ دلیل وی دل نوں نہیں لگدی کیوں جے سیکرٹری نوں

ڈکھٹ کر دیا جاندا اے پر بھائی بالے تے دوجے لکھاریاں نے گورو نانک دی وفات توں بعد اپنی مرضی موجب ایہ جنم ساکھیاں لکھیاں سن۔ ایس لئی ایہناں نوں جدید سفر نامے ورگی شے نہیں آکھیا جاسکدا۔ جنم ساکھیاں دے اردو ترجمے ”جنم ساکھی اردو کلاں“ وچ ساکھی نمبر 36 ”پاک نامہ مکہ مدینہ میں مباحثہ۔ گیان چرچہ“ وچ گورو نانک دے مکے اپڑن بارے دسدیاں لکھیاں اے ”گورو صاحب نے مردانہ سے فرمایا کہ ستار جہاؤ اور شہد

کاؤ' جب بس کرو گے تو مکہ میں پہنچ جاؤ گے' مردانہ ستار جانے لگا..... مردانہ تیرے پہر تک شبد کا تارہا۔ جب بھوک ڈالا یعنی ختم کر چکا تو عرض کی سچے بادشاہ آپ کا حکم تھا کہ جب تم شبد کا بھوک ڈالو گے تو مکہ میں پہنچ جاؤ گے۔ گورو صاحب: ”پچھتم کی طرف دیکھو!“ مردانہ نے اٹھ کر دیکھا تو مکہ کے برج اور منیار نظر آتے ہیں گویا نزدیک جا پہنچے ہیں۔ بہت خوش ہو کر کہا جہاں ہم بیٹھے تھے وہاں سے مکہ ایک برس کا راستہ تھا اور آپ کی قدرت سے ہم تین پہروں میں یہاں آ گئے ہیں“ (10)

انج دیاں ہور وی من وچ نہ آون والیاں گلاں پاروں ایہ جنم ساکھیاں سرنامے دے جیادی تقاضے پورے نہیں کر دیاں۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہور اں ایہ وی لکھیا اے کہ گورو نانک دے سرنامے دا ناں ”حاضر نامہ“ سی تے ایہ مثنوی دی صنف وچ سی۔ ڈاکٹر ہمارسی داس جین گورو نانک دیاں کتاباں دی دس پاؤندیاں لکھیا اے۔ ”نثر وچ حاضر نامہ“ (11)

ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ہور اں دا اکھن اے کہ ڈاکٹر ہمارسی داس جین ہور اں ایہ ناں خورے کتوں لکھ لیا اے۔ گورو نانک دی کوئی کتاب اجی نہیں ملدی جس دا ناں حاضر نامہ ہووے۔ (12) دو بے پاسے ڈاکٹر کرنیل سنگھ محمد جنم ساکھیاں نوں سرنامہ نہیں

من دے' لوہ اکھدے نہیں ”جنم ساکھیاں وچ سرنامے دے (Element) تے پیچے نہیں یعنی سرنامے دے تے پیچے نہیں پر اوہناں نوں سرنامے نہیں کہہ سکدے۔ دوویں چیزاں رلیاں ملیاں نہیں پر بہتا زور جیونی تے ہے سرنامے تے نہیں“ (13)

ایس ساری بحث توں ایہہ شا کڈھیا جاسکدا اے کہ گورو نانک ہور اں سرنامے ضرور کہتے سن پر اوہناں کوئی سرنامہ نہیں سی لکھیا۔ نالے ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہور اں دی ایہہ گل غلط اے کہ پنجابی ”دا پہلا سرنامہ“ ”حاضر نامہ“ سی تے ایہ مثنوی دی فارم وچ سی کیوں جے جنم ساکھی وچوں اُتے جیہذا نمونہ دتا گیا اے' لوہ نثر وچ اے۔ ایہ جنم

ساکھیاں بہتیاں نثروچ نیں پر کدھرے کدھرے بلاناٹک دیوجی دیاں ہدایتاں تے گلاں
منظوم دی نیں۔

زادالحاج مولوی غلام محی الدین :

ایم مسعود⁽¹⁴⁾ تے خالد محمود توگیروی⁽¹⁵⁾ مولوی غلام محی الدین قصوری

دے رسالے ”زادالحاج“ نوں پنجابی دا پہلا سفرنامہ قرار دیندے نیں۔ مولوی غلام محی
الدین قصوری 1202ھ بمطابق 1787ء نوں بھیننی ضلع قصور وچ پیدا ہوئے

تے 1270ھ بمطابق 1854ء نوں وفات پائی۔ ”زادالحاج“ نوں مولا بخش کشف چھپی
ہوئی کتاب قرار دیندے نیں⁽¹⁶⁾ پرائس دی ہور کدھروں تصدیق نہیں ہو سکی۔ ایس

کتاب دا اک قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لاہور دی لائبریری وچ محفوظ سی جس نوں
محترمہ نبیلہ رحمان ہوراں نے ایڈیٹ کر کے ”چھماہی کھوج نمبر 29“ وچ چھپوا دتا سی۔

نبیلہ رحمان ہوراں مولوی غلام محی الدین قصوری دیاں یاراں لکھتاں دی دس پائی اے
جہناں وچوں ”تھہ رسولیہ“ (فارسی منظوم) تے ”ملفوظات شریف“ (فارسی نثر) چھپیاں
نیں جد کہ ”زادالحاج“ سمیت باقی سب ان چھپیاں لکھتاں نیں۔⁽¹⁷⁾

”زادالحاج“ دے ناں تے موضوع توں دھو لکھا کھاندیاں ایم مسعود تے خالد محمود
توگیروی نے ایس نوں ہناں پڑھے ای سفرنامہ قرار دے دتا اے کیوں جے ایس وچ
سفرنامے دے عناصر دا دور دور تیک ناں نشان نہیں ملدا۔ ایس رسالے راہیں
تاں مولوی غلام محی الدین ہوراں نے حج دے مناسک بیان کیتے نیں۔ حمد ’نعت رسول‘
منقبت تے رسالہ لکھن دا کارن دس دے بعد اوہ آپ اکھدے نیں۔

بہت کتاباں پھول کر کیتا جمع رسالہ
وقت حاجت دے مسئلہ دیکھے ہووے بہت سکھالہ

کل فرائض واجب حج دے سنتاں تے اولیاں
 لکھے ایس رسالے اندر نقل صحیح کتاباں
 زاد الحاج ہے ناؤں رسالہ سہل عبارت صافی
 عالم نوں کچھ حاجت ناہیں عاصی کارن کافی (18)

ایہ شعر صاف دس پاؤندے نیں کہ لوہناں بہت ساریاں کتاباں نوں مکھ رکھ کے
 حج دے مناسک منظوم کیتے نیں۔ رسالہ پڑھیاں وی اگلے سارے شعر ایس گل دی
 تائید کردے نیں سگوں اوہ تھان تھان گل بات کردیاں کتاباں دا ذکر وی کردے لگے
 جاندے نیں جیویں

۔ وت صلوة مسعودی لکھیا جو کو حج کو جاوے
 خرچے راہ وچ مال حلالوں بہت ثواب اوہ پاوے
 ۔ وچ سراجی حد دونہاں دی کیتی خوب بیان
 ۔ ایہ مسئلہ وچ عالمگیری مال صحت موقوف (19)

فیر ایس رسالے دے اخیر تے لکھوے نیں۔

شکر خدا دا پورا ہویا ایہ رسالہ نوری
 مسئلے حج مناسک لکھے قدر قلیل ضروری
 وچ تصور آغاز ہویا ایہہ اوتھے ہویا تم
 دخل دیا نہ ہووے اس وچ لکھ ہووے کم (20)

ایس رسالے نوں بھاویں کچھ سجناں سفر نامہ آکھیا اے پر بن جدول ایہ چھپ
 چھپا اے تے ایس دی کوئی وی اندرونی شہادت ایس دے سفر نامہ ہون دی گواہی نہیں
 دیندی۔ ایس وچ کدھرے ایہ ذکر وی نہیں ملدا کہ مولوی غلام محی الدین ہوراں
 نے حج کرن توں بعد ایہ رسالہ لکھیا سی تے نہ ای کدھرے شعراں وچ سفر دے حالات

ملدے نیں۔ ایس لئی ایس نوں وی پنجابی دا پہلا سفرنامہ قرار نہیں دتا جاسکدا۔
کوہِ غم..... فقیر محمد عارف 1881ء

معروف لکھاری پروفیسر سجاد حیدر پرویز اپنی کتاب ”سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ“ وچ لکھدے نیں۔

”پہلاں منظوم سفرنامہ جیہڑا حالی توڑیں تھی تحقیق موجب اے۔ لال سوہانزا بہاولپور توں ابھ پچھادی پاسے دستی بونگا رمضان دے و سنیک بزرگ فقیر محمد عارف دا سفرنامہ ”کوہِ غم“ اے جیہڑا پاک سر زمین دا سفرنامہ اے مضمون دا نمونہ ملاحظہ ہووے۔

جو قسمت سفر بیت اللہ اندر قسمت سیر کرایا
 اوہ وی ایس وچ درج کیتا جو نظر مناسب آیا
 ایہ سفرنامہ ۱۲۹۸ھ بمطابق ۱۸۸۱ء وچ لکھیا گیا ہا“ (21)

ایس سفرنامے بارے سانوں ایس توں ودھ مواد ہو رکدھروں نہیں لھیا پر جے سجاد حیدر پرویز دی تحقیق نوں کھ رکھیے تاں ایہ سفرنامہ پنجابی زبان دا مڈھلا سفر نامہ ضرور بن دا اے۔

گلزارِ مکہ..... مولوی دلپزیر بھیروی (1922ء)

پنجابی دا پہلا بھرواں تے قابل ذکر سفرنامہ ”گلزارِ مکہ“ اے جیہڑا سفرنامے دیاں ساریاں شرطیں پوریں کردا اے۔ مولوی دلپزیر بھیروی پنجابی زبان دے بہت زود گو شاعر سن۔ اوہناں نے پنجابی وچ بہت ساریاں کتاباں لکھیاں سن۔ اوہناں ”گلزارِ مکہ“ تے ”گلزارِ مدینہ“ دے ناں نال دو سفرنامے لکھے۔ دوویں حج دے حوالے نال نیں۔ پہلا سفرنامہ اوہناں پہلی وار حج توں واپس آکے 1340ھ وچ مکمل کیتا تے ایہ 1341ھ مطابق 1922ء توں حافظ محمد امین مالک کتب خانہ نورالسلیم جہلم نے کوآپریٹو سٹیم پریس وطن بلڈنگ لاہور توں چھپوایا۔ ایس سفرنامے دے شروع وچ اردو نثر راہیں حاجیاں

نوں کچھ ہدایتاں دیتاں کنیاں نیں۔ منظوم سفر نامے دا مڈھ اللہ سوہنے دی حمد تے نبی پاک ﷺ دی نعت نال منہیا گیا اے۔ شاعر لکھدا اے۔

سب تعریفاں سکھ صفحاں سکھ حمد ثنائیں
 سکھ شکر ہمیشہ لائق پاک خداوند ثنائیں
 کیا اُس مالک ساڈے اوپر کرم کمال کمایا
 سوہنا راہ ہدایت والا سانوں آپ دکھایا
 پھٹک سچ رسول خدا دے طرف اساڈی آئے
 جہناں سانوں جنت والے رستے سبھ دکھائے
 لکھ صلوتاں لکھ سلاماں لکھ درود دعائیں
 نے تمام رسولاں نبیاں سرور عالم ثنائیں (22)

ایہدے بعد حج دی فرضیت، لفظ حج دے معنی، حج دی اسمیت، آدابِ سفر حج، سفر دیاں دعاواں، عازمین حج لئی ضروری سامان تے حاجیاں دیاں کچھ حکایات منظوم کرن دے بعد شاعر نے سفر حج لئی اپنی تیاری دی دس پائی اے۔

مولوی دلپذیر ہوراں دا ایہ سفر نامہ بہت تفصیلی اے تے اوہناں جزئیات نگاری توں کم لیدیاں ہوئیاں کئی کئی گل بارے کئی کئی شعر لکھے نیں۔ حج لئی نال جان والے سبھیاں دے نال، اسٹیشن تے الوداع کمن والے عزیزاں تے بھناں دا تعارف، قافلہ سالار تے اوہدے نال ہون والے مٹھورے، بھیرے توں لاہور اپڑن والی گڈی دے سنگی، لاہور وچ طمن والے بھناں دی تفصیل، بمبئی اپڑنا تے جہاز دے تیار ہون تیک اوہتھے کئی دن قیام کرنا، ایس دوران جہناں سیٹھاں کول اوہناں رہائش رکھی، اوہناں دا تعارف، نال رہن والے بھناں دیاں گلاں باتاں، شہر دی سیر دیاں تفصیلاں، بمبئی دے مسافر خانیاں و احال۔ غرض اک اک جز نوں پوری تفصیل نال کئی کئی شعراں وچ منظوم کیتا اے۔

جہاز وچ سوار ہون توں بعد جہاز دی اک اک گل لکھی نیں۔ جہاز توں بندرگاہ دا نظارہ، جہاز دا نقشہ، جہاز وچ پانی تے کھان پین دے انتظام، سمندر وچ سفردے دوران قے آون پاروں حاجیاں دی حالت، عدن دی بندرگاہ دا نظارہ، عجائبات سمندر تے ہور دوجیاں تفصیلاں درج کیتیاں نیں۔

فیر جدوں احرام بھن دے موقعہ آوند اے تاں میقات احرام، احکام احرام، حکمت احرام، معنی احرام و مناہیات دیاں سب تفصیلاں درج کردے نیں۔ اپنے احرام بھن بارے لکھدے نیں۔

وچ جہاز پہاڑ یلمم جدوں مقابل آوے
 حاجیاں نوں احرام بھن دا حکم سنایا جاوے
 سانوں بھی جد وچ سمندر سیدھ یلمم ہوئی
 بھ لیا احرام اوتھائیں دیر نہ کیتی کوئی (23)

جدے اپڑن توں بعد اوتھے کرائے تے مکان لین توں بازاری کھانے، مطوف نال ملاقات، مطوف دے حسن سلوک، سامان دا کسے کول امانت و جہوں رکھنا، جدے دی سیرتے شہر دی تہذیب تے کلچر، بارے بہت ساریاں تفصیلاں بیان کرن دے بعد اماں حوا دے مقبرے دی زیارت تے فیر مکہ مکرمہ دی طرف روانگی تے کے اپڑن تیک دے سارے حالات اوہناں بڑے سوہنے ڈھنگ نال منظوم کیتے نیں۔ مکہ مکرمہ وچ داخل ہون ویلے آکھدے نیں۔

سوہنی رات مبارک آہی حج مبارک واپس
 بعد عشاؤں پنچے کے کرم کیتا رب عالی
 باب معلیٰ شر کے دا ہے جیہڑا دروازہ
 اوس دروازیوں داخل ہوئے خوشیاں بے اندازہ (24)

فیر بیت اللہ وچ داخل ہون دی کیفیت بیان کردیاں آکھدے نیں۔

ہساں اسیں ترلے ہوئے سفری بہت دناں دے
کھا کھا لوڑے اٹھاں دے ہوئے ڈاڈھے ماندے
اے پر جسد بیت اللہ دی پاک زیارت ہوئی
اوہ تکلیف تھکان سفر دی مول نہ رہے گئی کوئی
ہولے ہو گئے بدن اساڈے جیونکر وانگ پھلاں دے
برکت کعبے پاک رہے دے دکھ نہ ڈٹھے جاندے
سکھ آرام تے امن اسائش جتنے آہے سارے
آگے سبھا کٹھے ہو کے جیونکر یار پیارے
ہر قسماں دی راحت فرحت آن جمال کرایا
وار نہ آوے خوشیاں تاکیں وقت اجھیا آیا (25)

سفر حج کیوں جے اک مذہبی فریضے دی ادائیگی اے تے ایہدے مختلف مناسک
ادا کردیاں کچھ دعاواں پڑھن دا حکم اے۔ مولوی دلپزیر ہوراں نے ایہناں ساریاں عربی
دعاواں دا منظوم پنجابی ترجمہ تے منظوم تشریح وی ایس سفرنامے وچ شامل کردتی اے۔
ایس توں اڈ حاجیاں دی بیماری علاج تے وفات دے واقعات وی منظوم کیتے نیں۔
حج دی ادائیگی توں بعد جدوں شاعر نے مدینے جان دا قصد کیتا تاں پتہ لگا۔

مد آہا سلطانی رستہ شہر مدینے والا
اے پر رستہ جدے دا بھی اوسے وانگ سکھالا
پندھ برابر ہو جتنا دوہاں طرفوں آوے
باراں منزل کے وچوں جس طرف کوئی جاوے (26)

شاعر کے توں مدینے جان دی جائے جدے اپڑ گیا۔ اوتھے اپڑدیاں ای اوہ تے
لوہداک تنگی بیمار ہو گئے۔ ایس ویلے تے شاعر اپنے دکھ دا اظہار کردیاں آکھدا اے۔

طاقت رہی نہ ساڈے اندر پچیش مار مکایا
 کئی ملاجاں کر کر تھکے کچھ آرام نہ آیا
 نہ اسیں پیدل ٹرنے لائق نہ لائق سواری
 ہک ہک دن وچ حاجت خونی ہووے سو سو واری
 کون اٹھاں تھیں اتنی واری سانوں پیا لہاوے
 کون چڑھاوے اتنی واری کیونکر پانچیا جاوے (27)

بھاری پاروں شاعر تے اوہدے سگلی نوں ہسپتال داخل ہونا پیندا اے تے
 جدوں اوہ چوداں دناں بعد ٹھیک ہوندے نیں تاں اوہناں دی واپسی دا جہاز تیار ہوندا
 اے۔ انج اوہنوں مدینہ پاک اپڑے ہناں ای واپس آونا پیندا اے۔ ایس ویلے
 شاعر اپنے دکھ دا اظہار کردیاں اکھدا اے:

ہو دکھ مدینے والا مینوں ایسا مینوں ڈھیا
 ختم نہ ہون جھورائے اسدے ہو لکھاں جیہا
 جاں کوئی گل کرے تاں آوے یاد دے وچ ایہا
 دم دم تازہ درد ذلے دا کدی نہ ہووے بھیا
 لد گئے سب ساتھ سٹھوکی دے کر کوچ سیہا
 میں ٹکرا اوگھارا کراں بھدا ریہا
 کیتا جج نہ کہتے جیہا ہاں میں حاجی کہیا
 باجھ مدینے جیون میرا ہووے جیہا تیا (28)

ایہ دکھ اپنی تھاں پر دلپذیر ہوراں واسطے نامہ ”گلزار مکہ“ اک شہکار اے۔ ایہ
 معلومات دا خزانہ وی اے۔ حاجیاں دی رہنمائی لئی وی ایس وچ بہت کچھ اے تے ایہدی
 دلچسپی وی انت تیک قائم رہندی اے۔ من موہنے والے عام فہم انداز نال شاعر نے

سفر دے حالات وی لکھے ہیں۔ اپنے سحیاں نال وی سانوں جانو کرویا اے۔ بمبئی تے
کے پاک دی سیر کردیاں وی اسیں اوہدے نال آں۔ ہمار ہون تے اوہ سانوں ہسپتال
وی اپنے نال لے جاندا اے۔ ڈاکڑاں تے نرساں دیاں مورتاں وی دکھاؤندا اے۔ سمندر
وچ سفر کردیاں وی اوس منظر کشی دے کمال دکھا جھڈے نیں تے ایسے طرح حرم پاک
صفا مروتے دو جیاں تھواں تے پھر دیاں وی اوس بہت سوہنی منظر کشی کیتی اے۔
ایسے لئی ایس نوں پنجابی دا پہلا مکمل تے بھرواں سفر نامہ قرار دتا جاندا اے۔

گلزارِ مدینہ :

”گلزارِ مکہ“ دے لکھاری مولوی دلپزیر نے پہلی وار 1921ء وچ حج تاں کیتا
پر اوہ مدینہ نہ اپڑ سکے۔ ایس دکھ نے اوس نوں بے چین کیتی رکھیا، اوہ اللہ سوہنے اگے
عرضاں کردار ہیا تے ایت اوہ دیاں دعاواں قبول ہوئیاں تاں اوس نوں دوجی وار 1935ء
وچ حج دا بلاوا آ گیا۔ ایس وار لوہتاں حج بدل کیتا سی۔ دوجی وار واپس آون توں بعد
اوہناں ”گلزارِ مدینہ“ دے ہاں نال سفر نامہ لکھیا۔ ”گلزارِ مکہ“ 408 صفحیاں تے کھلریا
ہویا سی تے ”گلزارِ مدینہ“ 228 صفحیاں تے کھلریا ہویا اے۔ ”گلزارِ مکہ“ بارے گل بات
کردیاں مولوی محمد دلپزیر بھیر وی دے فن بارے جیہڑی بحث ہوئی اے۔ اوہو پختل
جزئیات نگاری تے تفصیلی انداز ایس سفر نامے وچ وی موجود اے۔ ہاں ایس سفر
نامے وچ اوہناں غزلاں تے نعتاں دا وادھا ضرور کیتا اے تے تھاں تھاں تے غزلاں تے
نعتاں لکھ جھڈیاں نیں۔ پہلی وار اوہ مدینہ نہیں اپڑ سکے سن پر ایس وار جدوں مدینہ پاک
اپڑے تے روضہ رسول دی زیارت وی کیتی۔ ”زیارت روضہ پاک“ دے سرتاویں بیٹھ
بابِ جبرائیل دی عظمت بیان کردیاں آکھدے نیں۔

جبرائیل دیوں دروازیوں جد کوئی اندر جاوے

روضہ پاک رسول اللہ دا کبھی طرفے آوے

چھم چھم بڑے نور اس دے پر جدوں زیارت پائی
دنیا تے مانیہا سب کچھ بھل گیا اوس جائی (29)

”گلزارِ مکہ“ وانگ ”گلزارِ مدینہ“ وچ وی اوہناں قرآن پاک دیاں آیتاں تے
حدیثاں لکھ کے اوہناں دا منظوم ترجمہ کیتا اے۔ اک حدیث دا منظوم ترجمہ دیکھو۔
آپ زبان مبارک وچوں کہیا نبی غفاری
گھر میرے تے منبر دے سن جتنی جاگہ ساری
جنت والیاں روضیاں وچوں ہے ایہ روضہ بھائی
عرلی دے وچ باغ توں روضہ سدے کل لوکائی (30)

مولوی محمد ولید پیر بھیر وی ہو راں دے ایہناں سفر نامیاں ”گلزارِ مکہ“ تے ”گلزارِ
مدینہ“ وچ دلچسپی دے سارے غنصر موجود نیں۔ کدھرے کدھرے طرے مزاح دا
ہتھیار وی ورتیا گیا اے پر اوہ حقیقت نگاری توں کسے ویلے دی دور نہیں ہوندے تے ایہو
ای سفر نامے دی وڈی خوبی اے۔

سفر نامہ کربلا غلام حیدر فدا 1922ء

غلام حیدر فدا شیعہ مسلک رکھدے سن تے ذاکر سن۔ اوہناں دے ایس
سفر نامے وچ ذاکراں والا انداز چھلایا ہویا اے۔ اوہ ۱۹۲۲ء وچ کربلا دیاں زیارتاں
کرن گئے تے واپس آن کے سفر نامہ لکھیا۔ ایہ سفر نامہ نثر وچ وی اے تے نظم وچ وی۔
لکھاری نے اردو، سندھی، فارسی تے پنجابی وچ شعر آکھے نیں تے نثر وچ وی کچھ گلاں
لکھیاں نیں۔ ایہدا مضمون اردو وچ لکھے گئے ایس حمدیہ شعرتوں ہنھیا گیا اے۔

حمد و ثناء کا مجھ سے کیا ہو بیان تیرا
جھٹا ہے نعمتوں کا ہر وقت خوان تیرا (31)

سفر نامہ حرین شریف..... مولوی غلام نبی (1923ء)

مولوی غلام نبی بارے مولانا بخش کشتہ دسدے میں کہ اوہ کلانور ضلع گورداسپور
 وچ ۱۸۳۴ء وچ پیدا ہوئے تے ۱۹۲۹ء وچ امرتسر وچ وفات پائی۔ مولوی ہوراں نے
 گلزار احمدی، اخلاق الصالحین، حلیہ مسجد نبوی تے ”سفر نامہ حجاز“ ناں دیاں کتاباں
 لکھیاں۔ (32) حفیظ نائب ایس ”سفر نامہ حجاز“ دا ناں ”سفر نامہ حرین شریفین“ دسدے
 نہیں (33) ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں پنجابی کتابیات دے صفحہ ۲۸۸ تے ایس نوں صرف سفر
 نامہ آکھیا اے تے ایہدی دس لاہیری انڈیا آفس کیٹلاگ دے حوالے نال پائی اے۔
 اوہناں لکھیا اے کہ ایہدے اڑتالیں صفحے سن تے ایس نوں لکھاری نے آپوں امرتسر توں
 ۱۹۲۴ء وچ شائع کیتا سی۔ (34) کوشش دے باوجود ایہ سفر نامہ کسے لاہیری وچوں نہیں
 لکھیا۔ مولانا بخش کشتہ ہوراں ایہدے کجھ شعر ”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ وچ درج کیتے ہیں
 جیہڑے انج نہیں۔

خلقت رب دی ہر ہر طرفوں آئی شوقاں والی
 رنگ برنگی خلق خدا دی ساری ذوقاں والی
 سارے آ لبیک پکارن اپنے مولا خاطر
 دین تعلیم مناسک والی ہو معلم حاضر
 عبدالرحمن ابو بکر دا جو فرزند پیارا
 جلیل القدر صحابی حضرت کے وچ سدھارا
 خاندان نبوت اندر پہلے قبر اوہناں دی
 شرف زیارت حاصل کر کے چلے طرف اگانہ دی
 پھیر ام المومنین خدیجہ الکبریٰ دا

روضہ عالی نظریں آوے ڈاڈھا شرف جہاں دا
 ساہنے روضہ ملی ملی آمنہ جو حضرت دی مائی
 نو نہ سس آنے سامنے سدے شرف فضل وڈیائی⁽³⁵⁾

ایہ شعر ایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ مولوی غلام نبی ہوریں قادر الکلام
 شاعر سن۔ لفظاں دی ورتوں دے جانوسن۔ اوہناں عربی فارسی دے اکھر وی اپنی
 مہارت نال ورتے نیں کہ اوپرے محسوس نہیں ہوندے۔

سفر نامہ لطیف فقیر شمشیر علی ذاکر :

ایس سفر نامے دا ذکر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں ”پنجابی کتابیات جلد اول“ حوالہ
 نمبر 3325 دے تحت کیا اے۔ پنجابی کتابیات دے ایس حوالے توں ایہ وی پتہ لگدا
 اے کہ ایس کتاب دے کل صفحے سولہاں تے ایہ میکی پریس گوجرانوالا ولوں
 ۱۳۴۶ھ / ۱۹۲۸ء وچ چھپی سی⁽³⁶⁾ ملک ہوراں نے ایس کتاب بارے ایہ وی لکھیا

اے کہ ایہ کتاب پنجاب پبلک لائبریری لاہور وچ موجود اے۔ پنجاب پبلک لائبریری وچ
 ایس دا اندراج نمبر والا کارڈ وی موجود اے پر کتاب موجود نہیں۔ میں کئی وار کوشش
 کیتی پر کتاب مل نہیں سکی۔ انج لگدا اے کہ ایہ سفر نامہ او تھوں چوری ہو گیا یاں فیرضائع
 ہو چیا اے۔

سفر نامہ جدید حافظ فضل الدین (1929ء)

حافظ فضل الدین ہوراں دا ذکر کسے تاریخ یاں تذکرے وچ نہیں ملدا۔
 ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۵۰۹۴ دے تحت لیہناں دے سفر نامے
 بارے برٹش میوزیم لائبریری دی کیا لاگ دے حوالے نال دسیا اے کہ ایہ ”سفر نامہ
 جدید“ ۱۹۲۹ء وچ صوفی پرنٹنگ اینڈ پبلشنگ کمپنی منڈی بہاؤالدین ولوں چھپیا سی تے

ایہدے ۷۴ صفحے سن۔ ایہدے وچ عرب مصر شام تے کردستان دے سفر دے حالات بیان کیتے گئے نیں۔ (37) خالد محمود توکیر وی ہوراں نے اپنے مقالے ”پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت“ وچ راجا رسالو ہوراں نال زبانی گل بات کرن توں بعد اوہناں دے حوالے نال لکھیا اے۔ ”ایہ سفر نامہ حافظ فضل الدین ہوراں دا سفر نامہ حج اے تے اوہناں پیدل حج تے جان مکروں لکھیا سی۔ دوجی واری حافظ صاحب فیر حج تے گئے تے اوہناں آکے ایس سفر نامے وچ دوجی وار حج دے حالات و واقعات دا وادھا کر کے ”سفر نامہ حج کلاں“ دے نال ایس نوں دوبار اچھولیا۔ حافظ صاحب نابینا سن تے منڈی بہاؤ الدین دے وسنیک سن۔ اوہناں دا پہلا سفر نامہ ۱۰۰ صفحیاں تے دو جا تقریباً ۱۷۵ اتوں ۲۰۰ صفحیاں دا سی تے حافظ صاحب نے عرب دے ہر علاقے جتھوں جتھوں اوہ گزرے یاں رہے سب دے واسیاں دے رہن سن، رسم و رواج تے موسمی حالات سب دا تفصیل نال ذکر کیتا سی“ (38) اوہناں راجا رسالو ہوراں کولوں سن کے سفر نامے دے تن شعروچ درج کیتے نیں۔ مثلاً سفر دیاں تکلیفاں بارے ایہ شعر۔

لیف تلائیاں تے رضائیاں جھڈ آیا وچ گھر دے

روڈے کنکر پتھراں اتے ستا وچ سفر دے

تے منڈی واپس اپڑن دے حوالے نال لکھے ایہ شعر۔

جھڈ دتی میں ڈاک سواری لالے موسے آکے

ملکوال دی گڈی چڑھیا آیا چکر کھا کے

منڈی بہاؤ الدین کھلوتی آکر ریل پیاری

میں بہ آیا اتوں نالے ربدی یاری (39)

سفر نامہ عرب شریف مولوی عبداللہ :

مولوی عبداللہ ولد خیر اللہ بیو کنڈ ضلع ہزارہ تحصیل مانسہرہ دے رہن والے

کن۔ اوہناں سفر نامہ عرب شریف توں اڈ اک رسالہ ”ہرنی“ تے حدیثاں دے منظوم ترجمے دی کتاب ”مقصود الواعظین“ وی لکھی سی۔

”سفر نامہ عرب“ دا مڈھ لوہناں حمد تے نعت نال بنھیا اے۔ حمد تے نعت توں بعد خلفائے راشدین دی منقبت لکھی۔ فیر سفر کرن دی وجہ تے بغداد، فلسطین، مدینہ منورہ، مکہ مکرمہ ویاں زیارتاں دا بیان اے۔ ایہناں ساریاں تھاواں بارے دس پاون دے باوجود اوہناں ایہ سفر نامہ اٹھ صفحیاں وچ سمیٹ لیا اے۔ اوہ بڑے اختصار نال مختلف تھاواں دی اہمیت بیان کردے لگے جاندے نیں۔ مثلاً مکہ، مدینہ تے جنت البقیع دی اہمیت دسدیاں آکھدے نیں۔

بہتر سارے ملک تھیں کیا رسول خدا
ایہ مدینہ مکہ ہے نہیں شک ذرا
زین العبدین۔ عباسؑ روضہ حسنؑ امام
جنت بقیع وچ جا کے دیکھو خاص و عام (40)

سفر نامہ امام حسینؑ..... مراتب علی شاہ :

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے ایس دی دس پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۷۳۳ دے تحت پائی لے۔ اوہناں موجب ایہ سفر نامہ ملک بشیر احمد اینڈ سنز کشمیری لاہور والیاں نے چھاپیا سی۔ ایہدے اٹھ صفحے سن تے ایس وچ حضرت امام حسین دے سفر کربلا نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہدے اتے مرثیے دا رنگ غالب اے (41)

ایہدے لکھاری دا ذکر کسے وی تذکرے وچ موجود نہیں تے نہ ای بھال دے باوجود سانوں ایہ سفر نامہ کتوں لکھیا اے۔

سفر نامہ حجاز..... محمد حسین شاہ پوری :

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۷۶۹۸ دے تحت

لکھدا ذکر کیتا اے۔ اوہناں لکھدے بارے صرف ایٹا لکھیا اے کہ ایہ سفر نامہ جج سی (42) ایس توں ودھ لکھدے بارے کوئی اکھ سکھ نہیں مل سکی۔

مظاہر نور..... نور بیگم :

”مظاہر نور“ دے ناں نال چھپن والا ایہ سفر نامہ نور بیگم ہوراں نے لکھیا سی۔ ایہ بی بی کنڈ ہوالہ جویاندا بزد اوہر تحصیل قاضلکا ضلع فیروزپور دی رہن والی سی۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے پنجابی کتلیات وچ حوالہ نمبر ۸۷۳۰ دے تحت دسیا اے کہ ایہ سفر جج ۱۰۶ صلیاں دا سی۔ منظوم سفر نامہ سی تے عین الحق فرید کوئی ہوراں دی ذاتی لاہیری وچ موجود سی۔ (43) حوالہ نمبر ۸۷۳۲ دے تحت اوہناں ”چٹھی راہداری دی“ دے ناں نال ایسے بی بی دے اک ہور سفر نامے بارے وی دسیا اے جیہڑا سولہاں صلیاں دا سی تے ملک بشیر احمد تاجر کتب کشمیری بازار لاہور ولوں چھپیا سی (44) خالد محمود توکیر وی ایہناں دوواں نوں اکو سفر نامہ قرار دیندے نیں (45) پر ہن ایہ نایاب اے تے راقم لکھوں نہیں دیکھ سکیا۔

مدینے دے موتی..... حاجی چراغ الدین جویکے والا (1952ء)

پنجابی شاعری وچ نکلے قہے دے حوالے نال اک بہت ای مشہور ناں حاجی چراغ الدین جویکے والے دا اے۔ اوہناں نے سینکڑے نکلے قہے جوڑے تے پڑھن ہاراں نے اوہناں نوں امتاں دے حساب نال پڑھیا۔ چراغ الدین ہوراں نے پنجابی وچ جتھے ہور بہت ساریاں کتاباں لکھیاں اوہتے سفر نامہ جج دی منظوم کیتا جیہڑا ”مدینے دے موتی“ دے ناں نال پنج جلدیں وچ چھپیا۔ حاجی چراغ الدین پہلی وار 1952ء وچ جج کرن گئے جویں اوہ آپ اکھدے نیں۔

سن بونجا باڑ مہینہ پرمت بن گیا میرا

میں بھی ثریا حج کرن نوں دل وچ شوق چنگیرا
 کیمپ کراچی دے وچ جا کے میں کوئی روز گزارے
 اک جہاز تے چڑھنے والے کٹھے ہو گئے سارے
 چودھویں روز کراچیوں ٹر کے جدے اسیں سدھائے
 رات گزار سویرے لو تھوں بیت اللہ وچ آئے
 واہ سبحان اللہ کیا سوہنا مکہ شہر سہا
 جس دے اتے عین برہم آوے عرش ربانا (46)

حج توں آن توں بعد اوہناں نے سفر نامہ حج منظوم کرنا شروع کیتا تے فیر بڑے
 شوق تڑپ تے لگن نال سفردے تفصیلی حالات لکھے۔ منظر نگاری بہت ای کمال دی
 اے تے مناسک حج دا ذکر وی پوری تفصیل تے محققت نال کیتا اے۔ کجھ شعر دیکھو
 جہناں وچ اوہ بیت اللہ شریف دا ذکر کردیاں لکھدیاں نیں۔

ایہ بیت اللہ خانہ کعبہ عرش خدا دے تھلے
 ستر واری نظر خدا دی پیدی لبھدے ویلے
 عرشاں اتے رحمت رب دی ایسے تھاں تے آوے
 ایتھوں اگے ونڈ ونڈا کے سبھ دنیا تے جاوے
 خانہ کعبہ سبھ دنیا دے ہے وچکار نشانہ
 جیوں کولھو دی لٹھ وچالے جائے کل زمانہ
 ایہ کعبہ جس نوں آ کے چمن ملک نورانی
 ایہو کعبہ جس نوں یوسہ دتا نبی حقانی
 ایہو کعبہ جس دے اتے رحمت رب دی بھاری
 چار چغیر یوں سجدہ کردی جس نوں دنیا ساری (47)

ایس نوں پنجابی زبان دا ساریاں توں من پسند تے ساریاں توں بھر وال سفر نامہ
 ہون دا اعزاز وی حاصل اے۔ پنج جدال وچ چھین والے ایس سفر نامے وچ سیاح دی
 اکھ 'مورخ دی سوچ تے ادیب دا قلم تے رل کے اک سانجھا منظر ایسکے نظر آوندے
 نہیں۔ شاعر جس تھاں تے وی اپڑدا اے، جس مقام بارے وی گل کردا اے ایس نال
 منسوب واقعات تے تاریخی حوالے وی تحریر کردا چلا جاندا اے۔ انج ایس سفر نامے
 وچ حضور ﷺ دی سیرت دے پہلو وی آئے نیں تے صحابہ دی حیاتی دے اہم واقعات
 بارے وی دس پیدی اے۔ مثلاً شاعر عاب و یحٰی دی گل کردا اے تاں حضور ﷺ دے
 مدینہ ہجرت کرن تے حضرت ابو بکر دے سگی ہون تے عاب ثور وچ حضرت ابو بکر نوں سب
 دے ڈنگن تیک دے واقعات وی منظوم کر دیندا اے۔ یاں مائی حلیمہ سعدیہؓ دی قبر
 دی زیارت کرن ویلے وی دلتے نوں منظوم کردیاں شاعر حضور دے چھن دے سارے
 واقعات جو یں حضرت حلیمہ سعدیہ دے گھر دی غربت دا مکنا حضور دی پرورش تے اوس دا
 حضور ﷺ نال پیار لوہدے گھر حضور دا بچیاں چارنا تے انت اوس دا حضور نوں
 واپس جھڈ آن تیک دے حالات منظوم کرن توں بعد شاعر لکھدا اے۔

واہ سبحان اللہ کیا سوہنا شان حلیمہ پایا
 سرور عالم نوں جس اپنی گودی وچ کھیڈایا
 قبر موجود کھلوتی اس دی مینوں رب وکھائی
 ہے عین غنی دی قبروں دس کرماں تے کھائی
 جتیاں کھلیاں ہن قبر تے پکی غاص نشانی
 باب نساؤں گلی کل کے جلوے نکھیاں تھانی (48)

پاکستان وچ ایس سفر نامے دی مشہوری تے مانگ دا ایہ حال اے کہ ایس دے
 بہت سارے جعلی ایڈیشن چھاپے گئے تے کئی لوکاں نے ایس ناں تے سفر نامہ نما شیواں لکھ

کے چھاپیاں۔ محمد علی چراغ دے آکھن موجب ”مدینے دے موتی تے مکے دا میلہ جدید
 عہد وچ پنجابی زبان دا واحد منظوم سفرنامہ اے جیہڑا پچھلے بتالیاں سالوں وچ کئی لکھاں
 دی تعداد وچ چھپ کے وک چیا اے۔ چراغ دین چوہے والے دے ایس سفر
 نامہ جج دی بے پناہ مقبولیت تے ہر ولعزیزی پاروں ایس دے کئی جعلی ایڈیشن وی
 چھپدے رہندے نیں“ (49)

تختہ الفقراء مع سفرنامہ جج..... سید غلام رسول تائب نوشاہی :

ایس سفرنامے دے لکھاری سید غلام رسول شاہ صاحب اک گنپام لکھاری نیں۔
 ایہناں دا ذکر کسے تذکرہ وچ نہیں ملدا۔ شاہ صاحب ۹۵-۱۸۹۴ء وچ دائی والا راجپوتان
 ضلع سیالکوٹ وچ سید محمد حسن دے گھر پیدا ہوئے تے ایسے پنڈ دے باؤ محمد یوسف
 نوشاہی دے مرید سن۔ ایہناں دا خاندان 1947ء وچ دائی والا توں ہجرت کر کے کالا
 خطائی آن ویسا تے 1981ء وچ سید غلام رسول تائب ہوراں سوئی گیس روڈ شاہدرہ
 آن آباد ہويا۔ ایتھے ای 1996ء وچ سید غلام رسول تائب نوشاہی ہوراں وفات پائی۔
 ایہناں تختہ الفقراء مع سفرنامہ جج توں لڑا اک ہور شعری پراکھ ”اسرار غیبی“ وی لکھیا (50)
 ایہناں داحرار سوئی گیس روڈ جیہڑی ونڈالہ روڈ شاہدرہ توں نکلن والی ذیلی سڑک تے وے۔
 سید غلام رسول تائب ہوراں دے ایس سفرنامے دا کچھ حصہ نظم وچ لے تے
 کچھ گلاں اوہناں نثر وچ لکھیاں نیں۔ شاہ صاحب نے سفرنامے دالمذہب حمد تے نعت توں ہنیا
 اے تے فیر مکے تے مدینے دے سفر بارے کچھ گلاں لکھ دتیاں نیں۔ ایہ سفرنامہ نامکمل
 اے تے فنی طور تے ایہدے مصرعے بہت سارے وزنوں وچ نیں۔

اللہ سوہنے کرم کمایا :

منظوم سفرنامے دی ثور دا جائزہ لین توں بعد ہن اسیں مولوی نور حسین

گر جا کھی دے سفر نامہ حج ”اللہ سوہنے کرم کمایا“ دل آونے آں۔ ایہ سفر نامہ 1946ء وچ تخلیق ہويا۔ ایس توں پہلاں فقیر محمد عارف، مولوی عبداللہ، غلام محمد فدا، لطیف فقیر شمشیر علی ذاکر، حافظ فضل الدین، مولوی غلام نبی تے مولوی دلپذیر بھیروی دے سفر نامے سامنے آچکے سن۔ جد کہ ایہدی تخلیق توں بعد حاجی چراغ دین جو پیچے والے دا منظوم سفر نامہ ”مدینے دے موتی“ دے ناں نال چھپاتے افتاں دا پڑھیا گیا۔ ایہناں وچوں مولوی دلپذیر بھیروی تے حاجی چراغ دین جو پیچے والے دے سفر نامے فنی تے فکری حوالے نال اچ پدھر دے سفر نامے نیں۔ مولوی نور حسینؒ گر جا کھی دا سفر نامہ فکری تے فنی حوالیاں نال ایہناں توں کسے طرح گھٹ نہیں پر ایہدی تخلیق دے فوراً بعد پاکستان بن گیا۔ خراب ملکی حالات نے مولوی ہوراں نوں ویکھل ای نہیں دتی ہونی کہ اوہ ایہدے چھپوان ول دھیان دیندے تے فیر 1952ء اوہ فوت ہو گئے۔ انج ایہ سفر نامہ ان چھپیا ای رہیا۔ جس نوں راقم نے پہلی وار سودھ کے چھماہی ”کھوج“ نمبر 44 وچ چھپوایا تے ہن کتابی شکل وچ تہاڈے سامنے پیش کیتا جا رہیا اے۔

مولوی نور حسینؒ گر جا کھی نے اپنی حیاتی وچ چار واری حج بیت اللہ دی سعادت حاصل کیتی۔ پہلی وار اوہ 1926ء وچ سعودی حکومت دی دعوت اٹے حج کرن گئے تے شاہ عبدالعزیز ابن سعود دے شاہی مہمان دے حیثیت نال رہے۔ ایس سال شاہ عبدالعزیز ابن سعود دے خاندان نوں حکومت تے قبضہ کیتیاں اے پہلا ای سال سی تے اوس سال لوہناں بہت سارے علماء نوں حج دی دعوت دتی سی۔ شاہ سعود نے مولانا صاحب نوں خلعت وی عطا کیتی تے من اجل العلماء دا خطاب وی دتا۔

1939ء وچ دوجی واری اللہ سوہنے دے گمروں بلاوا آیا تاں مولوی نور حسینؒ ہوراں فیر حج دی سعادت حاصل کیتی۔ 1946ء وچ تہی وارج حج کرن گئے۔ آخری تے چوتھی وار 1948ء وچ حج بیت اللہ لئی تشریف لے گئے۔

ایہ سفر نامہ تیجے حج دے دوران 47 - 1946ء وچ تخلیق ہويا۔ مولوی صاحب اکتوبر 1946ء نوں حج لئی تشریف لے گئے تے مارچ 1947ء نوں واپس آئے۔

ایس سفر دے دوران اوہناں دی بیوی زینب بی بی اوہناں دا بھتیجا چراغ دین، اوہناں دی بھر جلی بھاگن بی بی، پنڈ دا حجام غلام حسین تے کئی ہور عزیز مال سن۔ (51)

مولوی ہوراں دا اپہ "4" X "6.5" دی ڈائری اتے لکھیا ہویا اے۔ اوس دور وچ ہوسدا اے کہ ایہدا کاغذ چنگا ہووے پر ہن ایہ ڈائری کافی خستہ حال اے۔ مولوی ہوراں دے پتر عبدالغنی ثاقب عرفانی ہوراں نے ایس دی سنبھال کرن لئی ایہدے آل دوالے پڑے دا بخلاف چاڑھیا ہویا اے۔ ایس سفر نامے دا کھلار ڈائری دے صفحہ نمبر 57 توں 106 تیکر اے۔ صفحہ نمبر 107 توں 109 تیک فیر سفر نامے دے کچھ شعر نہیں پر ایہہ نویں سفر نامے دے تمہیدی شعر نہیں۔ لگدا اے کہ اوہناں اپنی حیاتی دا جہڑا آخری جج 1948ء وچ کیتا سی، نوں وی منظوم کرنا چاہندے سن پر ڈھائی صفحات توں ودھ شعر نہ کہہ سکے۔ ایہناں ڈھائی صفحات وچ وی اوہناں جج تے اک واری فیر جان دی خواہش دا ذکر کرن دے بعد دیا اے کہ ایس توں پہلاں میں تن وار فلاں فلاں سال وچ جج کر چکیا واں۔ ہن چوتھی وار جا رہیا واں۔ فیر کراچی جان تیک دے حالات منظوم کر دے نہیں۔ اوہدے بعد صفحے خالی نہیں۔

مولوی ہوراں دی ایس ڈائری دے بہت سارے صفحے تیں تے منظوم سفر نامے توں اڈ اوہناں اپنے سفر دیاں ہور کیفیتاں تے ضروری گلاں نثروچ وی لکھیاں تیں۔ مثلاً ۲۸ دسمبر صفحے تے لکھدے نہیں کہ اج سارا دن سروچ درد رہیا۔ اوہناں اپنے گروپ دے سارے جیاں دے ہاں وی ایس ڈائری وچ لکھے نہیں، جس پاروں ایہہ محسوس ہوندا اے کہ اوہ اپنے گروپ دے لیڈر سن۔ مولانا ثاقب عرفانی وی ایہو آکھدے نہیں کہ اوہ اوس گروپ دے لیڈر سن۔ (52) ایس توں اڈ اوہناں جج دے سفر دے دوران جو جو صدقہ خیرات کیتا سی، اوہدی تفصیل وی ایس ڈائری وچ درج کر دے گئے نہیں۔

مولوی نور حسین دا ایہ سفر نامہ اج توں 55 سال پہلے تحریر ہویا سی۔ اوس

ویلے تے اج دی املاء وچ بہت فرق اے۔ ایس نوں سو دھن لکھیاں مینوں کدھرے
 کدھرے مشکلاں وی پیش آئیاں تاں میں پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد پروفیسر اسیر عبد
 پروفیسر خالد ہمایوں پروفیسر منصور احمد خالد سجاد مرزا عبد الغنی ثاقب عرفانی تے والد
 بزرگوار میاں محمد اقبال زخمی ہوراں کولوں مدد حاصل کیتی اے تے ایس نوں اجو کی املاء
 مطابق ڈھال دتا اے۔

مولوی نور حسین گر جاکھی ہوراں نے اپنے دور دی ریت موجب بہت سارے
 نکے قصے لکھے سن۔ ایس سفر نامے دا مڈھ وی اوہناں نکے قصے دی روایت موجب مختصر ترین
 حمد تے نعت توں بنھیا اے تے فیر پاک نبی دیاں یاراں امام حسن تے امام حسین دی
 عظمت نوں سلام پیش کر کے سفر نامے دا مڈھ رکھ دتا اے۔ نکے قصے دے شاعر عام
 طور تے اک اک شعروچ ای حمد نعت تے منقبت اکھ کے اصل قصہ شروع کر دیندے
 سن۔ مولوی ہوراں سفر نامہ لکھدیاں وی ایسے ریت دی پاسداری کیتی اے تے سفر نامے
 دا مڈھ ایہناں تن شعراں توں بنھیا اے۔

اللہ اک اکلا غالب پاک خداوند باری
 دوہاں جہاناں اندر جس دی سدا حکومت جاری
 فیر درود رسول نبی تے باجھ حساب شماروں
 جہوا حکم سنان آیا خالق دی سرکاروں
 پاک نبی دیاں یاراں تائیں ہوون لکھ سلاماں
 نالے حسن حسین ولی تے جو سردار اماماں

مولوی دا ایہ سفر نامہ اپنے اندر اک چنگے اولی شہکار دیاں ساریاں خوبیاں رکھدا
 اے۔ پورے سفر نامے وچ روانی دی موجود اے۔ مصرعیاں دا حسن پڑھن ہار نوں متاثر
 کردا اے۔ شعری خوبیاں جیویں فصاحت بلاغت تے سلاست موجود نیں۔ مولوی ہوراں
 نے تھاں تھاں تے تشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں وی سو بنے ڈھنگ نال کیتی اے۔

فکری حوالے نال ویکھئے تاں وی ایہہ سفر نامہ اک پاسے تاں فن دی تقاضیاں
تے پورا اتروا اے تے دوجے پاسے ایس وچ اوہ ساریاں خوبیاں موجود نیں جیہڑیاں اک
چنگے سفر نامے دا حسن ہوندیاں نیں۔ شاعر باریک بین اکھ داماں اک اے اوہ مڈھ وچ جے
گھروں ٹرن لگیاں اک اک جی دا ذکر کردا اے۔ اک اک نکلتے نوں شعری روپ دیندا
اے۔ سفر دی پوری روداد لکھدا اے۔ گھروں ٹرنا لاہور اپڑنا تے فیر او تھوں بمبئی
جانا بمبئی توں جہاز راہیں جدے او تھوں مکے حج کرن دے بعد مدینے اپڑنا ہر
تھاں دا ذکر کردیاں اوہ نال نال اوس تھاں تے اپڑن دا دن تاریخ تے وقت وی منظوم
کردے جاندے نیں۔ بمبئی اپڑن توں بعد جدوں اوہ ایہہ اکھ دے نیں۔

ہر گڈی جے مسلم لنگی لاریاں لے لے آون

وچ مسافر خانے سبھ نوں نال آرام پنچاون

ایہہ شعر سانوں مولوی ہوراں دے بمبئی راہیں جاون دی دس تاں پاؤندا
ای اے پر نال نال سانوں قائد اعظم دی قیادت وچ چلن والی مسلم لیگ دی اک سوہنی
تصویر وی دکھا جاندا اے۔ واقعی جس سیاسی پارٹی دے کارکن اپنے مخلص ہون کہ اوہ اپنے
ووٹراں نوں نہیں اپنے ملک دے دور دراز جھیاں وچ وسن والے مسافر مسلماناں دی
خدمت کرن لئی اوہناں نوں تکلیف توں بچان لئی فری بس سروس میا کرن اوں پارٹی
داحق ہدا اے کہ اوہ 1946ء وچ ہون والے الیکشن وچ تہہ دیاں تہہ مسلم سیٹاں
جیت دیں۔

مولوی ہوراں اپنے ایس سفر نامے وچ کدھرے وی مبلغ آرائی توں کم نہیں لیا۔
مثال دے طور تے حج تے جاندیاں ہر حاجی دے بلھاں تے دعاواں نیں چھیتی توں
چھیتی بیت اللہ اپڑن دی خواہش اے۔ فیر او تھے اپڑن دے بعد اللہ سائیں تے نبی
پاک ﷺ دے حکماں دا ذکر شروع ہو جاندا اے۔ مثال دے طور تے اوہ بیت اللہ وچ

داخل ہوں دا ذکر کردیاں آکھدے نیں۔

پاک مطہر ہو کئے سارے بیت اللہ ول آئے

بابہ سلاموں داخل ہوئے جویں نبیؐ فرمائے

اوتھے حاضری توں بعد بڑی شاعر جویں عاجزی تے انکساری نال التجاواں کردا

اے۔ جویں جویں دعاواں مکھا اے۔ اوے طرح منظوم کردتیاں نیں۔ اوہناں جج

دے سارے مسائل تے فرائض وی انج منظوم کر چھڈے نیں جویں اوہناں ادا کیتے یاں

جسراں اوہناں نوں ادا کرنا چاہیدا اے۔ مدینے حاضری وی اندر دی تڑپ تے لگن دا

ذکر وی تفصیل نال ملدا اے۔ فیر ساری اولاد تے عزیزاں رشتے داراں لئی دعائیں

معین تے رو برو کے فریاداں کرن والے شعروی بہت سوہنے نیں۔ مدینے توں مکے

تے فیر مکے توں جدوں شاعر اپنے سبیاں نال وطن واپس آون لئی جدے اپڑدا اے

تاں فیر ساریاں نوں بال چیاں تے بجاں پیاریاں دی یاد آ جاندی اے یعنی سارے واقعات

انج لڑی وچ پروے ہوئے نیں کہ کوئی وی شعر حقیقت نگاری توں پرے ہوندا نہیں

وسدا۔ میں سمجھتاواں کہ سفر نامے دی ساریاں وڈی خوبی ایہہ اے ہوندی کہ لکھاری ج

کچھ ویکھدا اے۔ اوس نوں پوری ایمانداری نال بیان کر چھڈے تے ایس سفر نامے وچ

ایہ کمال اپنی ٹیسی تے اپڑیا ہویا اے۔

تقابلی جائزہ :

اتلی بحث راہیں اسیں پنجابی زبان دے کئی منظوم سفر نامیاں نال جانو ہونے آں

پر مولوی دل پذیر بھیروی تے حاجی چراغ دین جو پیکے والے دے منظوم سفر نامے فنی پختگی

تے عوامی قبولیت پاروں خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ مولوی دل پذیر ہوراں

”گلزار مکہ“ تے ”گلزار مدینہ“ دے ہاں نال دو سفر نامے لکھے نیں جد کہ حاجی چراغ دین

جو پیکے والیاں دا سفر نامہ جج ”مدینے دے موتی“ پنج جلدیں وچ چھپیا سی۔ ہن اسیں ایہناں

دوواں سفر نامے نال مولوی نور حسین دے سفر نامے ”اللہ سوہنے کرم کمایا“ دا مختصر تقابلی جائزہ پیش کرنے آں۔

ایہناں تئیں لکھاریاں نے حج دے حوالے نال سفر کیتے تے تے اپنے اپنے شہر توں ریل گڈی راہیں بمبئی یا کراچی اپڑے تے اگوں بحری جہاز راہیں جدے تیک سفر کیتا۔ تئیں نے جدے اپڑن تیک دے ایہ حالات اپنے اپنے انداز نال منظوم کیتے نہیں تے تے ای مڑ مڑ حاضری دی سدھر رکھ دے نہیں۔ مولوی دلپزیر ہوراں نے ایس سفر تے زیادہ صفحے لکھے نہیں تے اپنے جہاں مترال تے میزبانیاں دیاں تعریفاں وچ وی بہت سارے شعر لکھے نہیں جدکہ نور حسین ہوراں نے جہاز وچ اپنے نماز پڑھان تے وعظ پکرن دا ذکر اختصار نال کیتا اے۔

مولوی دلپزیر تے حاجی چراغ دین وانگ نور حسین ہوراں کول وی فنی پختگی تے جذبے دی شدت نظر آوندی اے پر مولوی دلپزیر جس گل نوں بیان کرن لئی صغیاں دے صغے شعراں نال بھر دیندے نہیں۔ نور حسین نے اوے گل نوں دو تن شعراں وچ سمیٹ لیا اے۔ نور حسین گر جا کھی نے فالتو تفصیلاں دین دی تھاں گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ اپنے تاثرات بیان کیتے نہیں پر ایس اختصار وچ وی اک حسن تے سہمن نظر آندا اے۔

مولوی نور حسین ہوراں دی اک ہور انفرادیت ایہ وی نظر آوندی اے کہ اوہ جس تھاں تے اپڑدے نہیں او تھے اپڑن دا دن تاریخ یاں ویلا وی منظوم کر دیندے نہیں۔ جیویں

ہیر مبارک دا دن آہا قدم سفر وچ پیا
بدھ دیھاڑے گڈی سانوں ہمے آن پہنچیا
دن سوموار صفر دی باراں کیا وقت جدایاں
مسجد دیکھ نئی سرور دی بے خود ہنجو آیاں

مولوی دلپزیر بھیر وی خانہ کعبہ اپڑ کے پڑھیاں جان والیاں دعاواں دا عربی متن

درج کرن دے نال نال لوہناں دا ترجمہ منظوم کر دے دسدے نہیں جد کہ نور حسینؑ ہوراں
 نے مختلف دعاواں دا ذکر کرن دی تھاں لوہ دعاواں منظوم کیتیاں نہیں جیہڑیاں لوہناں خانہ
 کعبہ بیہ کے سنگیاں۔ لوہ سانوں اپنے مایاں، بھین بھراواں، پتراں، دھیاں بتے یاراں
 جہاں لئی دعاواں کر دے نظر آوندے نہیں۔ دو جے سزنا میاں دی نسبت ایس نو یکتا دا
 اظہار خانہ کعبہ توں لڑ روضہ رسول تے حاضری دین ویلے دی نظر آوند اے۔ مولوی
 صاحب بڑی عاجزی تے انکساری نال اپنے اک اک پیارے دی بخشش لئی التجاواں کر دے
 دسدے نہیں۔ مثال وجہوں ایہ شعرو یکھو۔

عیب میرے نہیں حدوں بہتے تینوں معلم سارے
 توبہ کریں قبول توں میری کر دے پار اُتارے
 جیویں نور تے زینب تائیں وچ دربار بلایا
 لوویں حش گناہ اساڈے بخشنہار خدایا
 تیرے در باجموں نہیں دسدا ہور کوئی دروازہ
 کس نوں عرض سوال سناہیے دس غریب نوازا؟
 میریا مولا ماں میری نوں جنت وچ لے جائیں
 حشر دیھاڈے ساتھ نئی دا قسمت وچ فرمائیں
 نالے باپ میرے تے مولا اپنا کرم کمانا
 دادے نالے داوی تائیں جنت حش نکانا

حاجی چراغ دین جو پچے والے دا انداز ایہناں دوواں بزرگاں توں تھوڑا دکھرا
 اے۔ لوہ جس تھاں تے اپڑ دے نہیں۔ لوہ دے بارے تفصیلی تعارف کروان دے نال نال
 لوہ دے تاریخی پس منظر تے لوہ دے نال جڑے اہم واقعات نوں منظوم کر دے نہیں تے انت
 تے اکھدے نہیں کہ اللہ سائیں نے مینوں ایہہ تھاں دکھائی اے جد کہ نور حسینؑ ہوراں
 نے اک ادھے شعر وچ لوہے گل نوں بیان کر دتا اے۔ مولوی نور حسینؑ لکھدے نہیں۔

طرف شمال بقیع تھیں تھوڑا ہے اک باغ کیاری
کیا وقف جو راہ خدا دے ابو ایوب انصاریؓ

مولوی ہوراں نے تاں حضرت ایوب انصاریؓ دے باغ نوں دیکھن دی دس
اک شعروچ پا دتی اے پر حاجی چراغ دین نے حضرت ایوب انصاریؓ دے گھر نوں
دیکھن دی گل نوں پنجاہ شعراں وچ بیان کیا اے۔ اوہناں حضرت ایوب انصاریؓ دی
غربت توں گل شروع کیتی تے مدینے ہجرت کرن ویلے حضور ﷺ دی اوٹھنی دے اوہناں
دے بھے سامنے کھلون تے حضور ﷺ والا ہدے گھر قیام کرنا تے ایس قیام دوران
پیش آن والے اہم واقعات منظوم کرن توں بعد لکھدے نیں۔

اے موجود کھلوتا اوویں امن امن چوہارا
جسدے اندر کئی سالاں تک رہیا رسول پیارا
باب نساویں باکل نیڑے پہنچ کرماں تے آیا
اے پر ابن سعود حکومت بواہہ کر لیا
میں بھی آیا اوس جگہ دی عین زیارت پا کے
عیسوی سن یو تجادے وچ خاص مدینے جا کے (53)

حاجی چراغ دین دے سرنامے ”مدینے دے موتی“ وچ حضورؐ دی سیرت
اسلامی تاریخ تے سرنامہ کٹھے ہوئے دکھائی دیندے نیں پر مولوی نور حسینؒ نے سرن
نامے وچ سیرت رسولؐ تے تاریخی واقعات منظوم کرن دی تھاں اپنے تاثرات تے حالات
نوں ای منظوم کیا اے۔ اوہناں کدھرے وی قالتو گلاں درج نہیں کیتیاں تے نہ ای مبلغ
یاں واعظ بن کے ہدایتاں تے نصیحتاں کردے دکھائی دیندے نیں سگوں اوہ تاں اک زائر بن
کے مکے تے مدینے دیاں گلیاں وچ پھردے نیں۔ خانہ کعبہ تے مسجد نبویؐ وچ جا کے اوہناں
دے اندر دا مومن شیواں دی منظر کشی کرن تے نظاریاں نوں دیکھن دی تھاں اللہ تے
رسول اللہ ﷺ دے سامنے زاریاں کردا تے دعاواں منکدا نظر آوندا اے۔

نثری سفر نامے :

ایہ مضمون بھلوں منظوم سفر نامیاں نوں مڈھ رکھ کے لکھیا گیا اے پر پنجابی سفر نامیاں دی کمائی اوناچہ مکمل نہیں ہوندی جتنا چہ نثری سفر نامیاں دا ذکر نہ ہووے۔ ایس لئی انت وچ مختصر جی گل بات نثری سفر نامیاں بارے کرنے آں تاں جے سفر نامے دا سفر کسے حد تاں مکمل ہو سکے۔

”پنجابی بھاشا (زبان) وچ سبھ توں پہلا سفر نامہ ”ایشیادی سیر“ ۱۸۹۸ء وچ عیسائی مشنریاں دوارا (دلوں) لکھیا گیا۔ (54)

دو جاسفر نامہ مولانا نور محمد ہوراں اجمیر شریف عرس تے جان دے حوالے نال لکھیا تے ایہ سفر نامہ ۱۹۰۲ء وچ ”اخبار حق“ وچ چھپا سی (55) فیر 1933ء وچ کملا اکالی دا ”میر اولائی سفر نامہ“ چھپا۔ 1947ء وچ منشی محمد رمضان بہار ملتانی ہوراں سفر نامہ عراق لکھیا۔ پاکستان جن توں بعد چھپن والا پہلا سفر نامہ اعجاز الحق دا ”یورپ توں چیونگم دے نال“ سی۔ ایہدے بعد سلیم خاں گمی دا ”دلیں پردلیں“ نعیم ثاقب دا سفر نامہ ”ہنھے بھار مسافراں“ غلام حسین فائز دا ”سفر نامہ زائرین“ ممتاز حیدر ڈاہر دا سفر نامہ ”ہکھی واس“ اسماعیل احمدانی دا ”پیت دے پندھ“ احمد سلیم دا ”جھوک رانجھن دی“ غلام رسول شوق دا ”دلیں داپاندھی“ سجاد حیدر پرویز دا سفر نامہ ”ویندیں وگدیں“ محمد اعظم سعیدی دا سفر نامہ ”روہی لیر کتیر“ ڈاکٹر شہباز ملک دا ”میریاں بھارت پھیریاں“ تے سید طارق ممتاز دا سفر نامہ ”کون دن مان مسافر“ خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔ رسالیاں وچ چھپے سفر نامیاں وچوں حفیظ تائب دا سفر نامہ جج ”حاضری“ تے ارشد میر دا سفر نامہ لندن خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ ان چھپے سفر نامیاں وچوں سعید فارانی دے دو سفر نامے ”جنگ وچ بابائی دیھاڑے“ تے ”جہلم توں ڈینیوب تیکر“ جد کہ اقبال زخمی ہوراں دا سفر نامہ جج ”ڑپے نیں قافلے“ خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔

ہن اخیر تے میں سید سبط الحسن ضیفم تے پروفیسر خالد ہمایوں ہوراں دا شکریہ ادا کرناواں جہاں ایہ مضمون لکھدیاں رہنمائی فرمائی تے کتاباں عطا کیتیاں۔

حوالے

- (1)۔ ہمایوں کبیر چودھری: اردو سفر نامے کے پچیس سال: لاہور۔ پنجاب یونیورسٹی 1979ء، ص 25
- (2)۔ رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر (مرتب): سہت کوش: پٹیالہ بھارت۔ پنجابی یونیورسٹی 1989ء، ص 215
- (3)۔ احمد عقیل رونی: یونان کا ادبی ورثہ: لاہور۔ الو قار پبلی کیشنز، 2000ء، ص 38
- (4)۔ رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر (مرتب): سہت کوش پٹیالہ بھارت۔ پنجابی یونیورسٹی 1989ء، ص 215
- (5)۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر: پنجابی ادب و ارتقاء: اسلام آباد۔ اکادمی ادبیات، 1987ء، ص 52
- (6)۔ رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر (مرتب): سہت کوش: پٹیالہ بھارت۔ پنجابی یونیورسٹی 1989ء، ص 850
- (7)۔ اوہی، ض 52-851
- (8)۔ خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب و ج سفر نامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی): لاہور۔ پنجابی سیمینار لاہوریری شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 2
- (9)۔ سید سبط الحسن ضیغم نال گل بات۔
- (10)۔ گورو نانک: جنم ساکھیاں اردو کلاں: ص 146
- (11)۔ ہناری داس جین، ڈاکٹر: پنجابی زبان تے اوہدالٹریچر: لاہور۔ مجلس شاد حسین ایڈیشن، 1967ء، ص 49
- (12)۔ ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان نال گل بات۔ مورخہ 14 اپریل 2001ء لاہور۔ (آڈیو ریکارڈنگ)
- (13)۔ ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند نال گل بات (14 اپریل 2001ء۔ آڈیو کیسٹ راقم کول موجود اے)
- (14)۔ ایم مسعود: دیباچہ دیس پردیس (سلیم خاں گمی): لاہور۔ پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء، ص 5
- (15)۔ خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب و ج سفر نامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی): لاہور۔ پنجابی سیمینار لاہوریری شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 52
- (16)۔ مولا بخش کشتہ: پنجابی شاعران داند کرہ: لاہور۔ عزیز پبلشرز، دوجی وار 1988ء، ص 93
- (17)۔ نبیلہ رحمان: کھوج 29 (مدیر شہباز ملک): لاہور۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی 1992ء، ص 47
- (18)۔ غلام محی الدین، مولوی: زوال الحاج (مطبوعہ کھوج شمارا 29-مدیر شہباز ملک): لاہور۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی 1992ء، ص 50

(19)۔ غلام محی الدین، مولوی: زادالحاج (مطبوعہ کھوج شمارا 29، مدیر ڈاکٹر شہباز ملک)؛ لاہور۔

شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی 1992ء، ص 51، 66، 70

(20)۔ اوہی، ص 80

(21)۔ سجاد حیدر پرویز: سرائیکی ادب کی مختصر تاریخ؛ مظفر گڑھ۔ سرائیکی پبلیکیشنز 1986ء، ص 202

(22)۔ محمد دلپزیر بھیروی، مولوی: گلزارِ مکہ؛ جہلم۔ حافظ محمد امین کتب خانہ نور السلیم، 1341ھ، ص 2

(23)۔ اوہی، ص 84-85

(24)۔ اوہی، ص 172

(25)۔ اوہی، ص 174

(26)۔ اوہی، ص 357

(27)۔ اوہی، ص 361

(28)۔ اوہی، ص 370

(29)۔ محمد دلپزیر بھیروی، مولوی: گلزارِ مدینہ؛ چنیوٹ۔ حافظ برادر تاجران کتب، 1935ء، ص 67

(30)۔ اوہی، ص 77

(31)۔ غلام حیدر قدا: سفرنامہ کربلا؛ ملتان۔ مولوی غلام اصغر تاجر کتب، 1922ء، ص 3

(32)۔ مولا بخش کشہ: پنجابی شاعراں داند کرہ؛ لاہور۔ عزیز پبلشرز، دوجی وار 1988ء، ص 203

(33)۔ حفیظ نائب: کھوج شمارا 5۔ (مدیر شہباز ملک)؛ لاہور۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی 1992ء، ص 23

(34)۔ شہباز ملک ڈاکٹر: پنجابی کتابیات؛ اسلام آباد۔ اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء، ص 288

(35)۔ مولا بخش کشہ: پنجابی شاعراں داند کرہ؛ لاہور۔ عزیز پبلشرز، دوجی وار 1988ء، ص 204

(36)۔ شہباز ملک ڈاکٹر: پنجابی کتابیات؛ اسلام آباد۔ اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء، ص 194

(37)۔ اوہی، ص 301

(38)۔ خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب وچ سفرنامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی)؛ لاہور۔ پنجابی

سینار لاہوری شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 68-69

(39)۔ اوہی، ص 69

- (40) - عبداللہ مولوی: سفرنامہ عرب؛ لاہور۔ گلزار سنیم پریس، سن ۶ ص
- (41) - شہباز ملک ڈاکٹر: پنجابی کتبیات؛ اسلام آباد۔ اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء، ص 454
- (42) - اوہی، ص 402
- (43) - اوہی، ص 512
- (44) - اوہی، ص 512
- (45) - خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب وچ سفرنامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی)؛ لاہور۔ پنجابی سیمینار لاہور کی شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 70
- (46) - چراغ دین (جونیے والے): مدینے دے موتی (حصہ دوم)؛ لاہور۔ ملک محمد بشیر تاجر کتب کشمیری بازار، سن ۵0 ص
- (47) - اوہی، ص 22
- (48) - اوہی، ص 111
- (49) - محمد علی چراغ: کھوج شمارا 35- (مدیر شہباز ملک)؛ لاہور۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص ۲۳
- (50) - غلام رسول تائب نوشاہی دے پتر محمد حنیف نال گل بات
- (51) - مولانا عبدالغنی عاقب عرفانی نال گل بات
- (52) - مولانا عبدالغنی عاقب عرفانی نال گل بات
- (53) - چراغ دین (جونیے والے): مدینے دے موتی (حصہ دوم)؛ لاہور۔ ملک محمد بشیر تاجر کتب کشمیری بازار، سن 124 ص
- (54) - گورچرن سنگھ عرشی ڈاکٹر: کھوج نمبر 15-16 (مدیر ڈاکٹر شہباز ملک)؛ لاہور۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 128
- (55) - سجاد حیدر پرویز: سرائیکی ادبی کی مختصر تاریخ؛ مظفر گڑھ۔ سرائیکی پبلیکیشنز، 1986ء، ص 203

بسم الله الرحمن الرحيم

اللہ اک اکلہ غالب پاک خداوند باری
دوہاں جہانناں اندر جسدی سدا حکومت جاری

فیر درود رسول نبیؐ تے باجھ حساب شماروں
جہوا حکم سناون آیا خالق دی سرکاروں

پاک نبی دیاں یاراں تائیں ہوں لکھ سلاماں
نالے حسنؑ حسینؑ ولی تے جو سردار اماماں

اس تھیں پچھے حج کرن دا بھائیَا ذکر سناواں
دل وچ خواہش چروکی آہی حج کرن نوں جاواں

ہآخر واء کرم دی وگی فضل کیتا رب باری
اٹھاراں ماہ ذیقعد مبارک ہوئی حج تیاری

کیتا غسل دوگانہ پڑھیا تے مسنون دعائیں
یارب اپنے فضل کرم تھیں حج ایہ توڑ چڑھائیں

پیشی ویلے عبدالواحد اپنی کار لیا
جو اسباب ضروری آہا اس دے وچ نکایا

دوست یار قبیلہ سارا ہور برادر بھائی
سینے نال لگایا سبھ نوں لگی ہون جدائی

آکھ سلام علیکم سبھ نوں کیتی اساں تیری
”لے لو یار حوالے رب دے“ جسدی ذات تیری

میں گڈی دے اندر بیٹھا دیکھاں سکھاں تائیں
نور حسینا معلم رب نوں ملےں فیر یا تائیں

آخر کار چلا کے لو تھوں تیز کرے رفتاراں
آ لاہور پہنچایا اُس نے خوشیاں باجھ شماراں

عبدالواحد - خالد - صوفی - عبدالغنی پیارے
گڈی وچ بٹھا کے سانوں واپس ہو گئے سارے

پیر مبارک دا دن آہا قدم سفر وچ پایا
بدھ دیہاڑے گڈی سانوں بمبے آن پہنچایا

ہر گڈی تے مسلم لگی لاریاں لے لے آون
وچ مسافر خانے سبھ نوں ٹال آرام پہنچاون

رات جمعہ دی ٹھہرے اوتھے جمعہ سویرے آیا
کئی ہزاراں حاجی لوٹھے عاجز جمعہ پڑھایا

اُنی ماہ اکتوبر سانوں ٹکٹ ملے سرکاری
دیہہ اکتوبر اٹھ سویرے کیتی کوچ تیاری

نو نمبر تے پانی اندر کھڑا جہاز شرالہ
وار و وار چڑھے سبھ حاجی حافظ رب تعالیٰ

آپوں اپنی تھاویں سبھ نے ڈیرے آن لگائے
 کیتا وسل جہاز شتالی لنگر اتانہ اٹھائے

اٹھ وے جد شاموں کچھے ہویا وسل دوباری
 ٹھل پیا اوہ وچ سمندر ٹال خدا دی یاری

ساڈھے پنج وے جس ویلے صبح نماز گزاری
 دتا درس نمازون کچھے سن دی خلقت ساری

پونے ست وے جس ویلے سورج باہر آیا
 ساری دنیا روشن کیتی چائن خوب لگایا

اتلی منزل تے چڑھ ڈٹھی قدرت پاک خدائی
 زکھ پہاڑ درخت وغیرہ نظر نہ آوے کائی

سے کھے اگے کچھے تھلے سارا پانی
 وچ جہاز مسافر عاجز اتے ذات ربانی

چارے پاسے وچ سمندر لہراں نظریں آئیاں
ایسی اوکھی منزل اندر توں ای حافظ سائیاں

توں ای خالق مالک ساڈا توں ای توڑ پہنچا
اپنے فضل کرم تھیں سانوں اپنے گھر لے جانا

اسماں تے زمیاں اندر توں حاکم سلطانا
چوداں طبقات اندر جاری تیرا لنگر خانا

جو جھڈ کے دروازہ تیرا غیراں دے ول جاندا
اوہو مشرک گیا گواتا کدی نجات نہ پاندا

اے مولا توں اک اکلا ہور شریک نہ کوئی
جیہڑا رد تیری درگاہوں کتے نہ پاوے ڈھوئی

اے مولا توں حافظ ناصر تے ساڈا رکھوالا
اپنے فضل کرم تھیں سانوں بنے لاون والا

کیاں آس کسے دی رکھی کروے حال دوہائی
پر تیرے دروازے باجھوں سانوں آس نہ کائی

ایسے طرح نمازوں پچھے میں نت واعظ سناواں
کر کے ذکر توحید الہی خوب طرح سمجھاواں

پنچے وقت خدا دے فضلوں بانگاں اکھ سنائیے
اتے نمازاں نال جماعت رل مل پڑھدے جائیے

ایسے حال سمندر اندر اٹھ دن اساں گزارے
ناویں روز جہاز دوپہرین لگا آن کنارے

لکھ لکھ شکر خدا دا کیتا جدہ نظریں آیا
نال خوشی دے ہر اک بندے نعرہ بول سنایا

اتر گئے جہازوں تھلے جدے رات گزاری
دن دوجے فیر نیت اللہ ول کیتی اساں تیاری

ویر دیاڑے ٹھیک دوپہریں مکے دے وچ آئے
آپو اپنے ڈیرے اندر جا اسباب ٹکائے

لکھ لکھ شکر خدا دا جس نے ایذا کرم کمایا
جس نے منزل پوری کر کے مکے تیک پہنچایا

پاک مظر ہو کے سارے بیت اللہ ول آئے
باب سلاموں داخل ہوئے جویں نبیؐ فرمائے

اکھیں بیت اللہ جد ڈٹھا ٹھنڈ پئی وچ سینے
پڑھیاں فیر دعائیں جھڑیاں دسیاں پاک نبیؐ نے

میں کیہ ذکر کراں اس گھر دا صفت نہ کیستی جاوے
خوف خدا دا طاری ہووے دل نوں ہیبت آوے

کرے طواف تمامی خلقت پھرن جویں پروانے
شوق محبت پاروں سارے ہوئے لوک دیوانے

فیر صفا تے مروہ والے پھیرے ست لگائے
ختم ہو یا ہن عمرہ ساڈا اللہ کرم کمائے

ستویں ماہ ذوالحج مبارک کے رات گزاری
روز جمعے دے اٹھویں چنوں کیتی حج تیاری

بندہ احرام سویرے اٹھ کے دل منی دے آئے
دن ہفتے دنے وچ عرفاتے ڈیرے ونج لگائے

اگے بھین محمد علی علی افریقہ تھیں آئی
اس دا پتہ نہ ہرگز لگے جان بڑی گھبرائی

اساں تلاش بھیری کیتی لیکن وچ نہ آوے
بھائی نوں کچھ سمجھے نائیں دل ڈاڈھا گھبراوے

آخر اسیں دوپہراں ویلے مسجد اندر آئے
کر کے جمع نمازاں دوویں فر عرفات سدھائے

اج دربار کرم دا کھلا فضل کرے رب سائیں
میں وی رو رو مولا اگے لگا کرن دعائیں

حداں بے حد تیرے تائیں ساڈے خالق سائیں
آدم جن ملائک ہر شے پوجے تیرے تائیں

توں ہیں شاہ شہشاہاں دا عالی شان گرامی
وج دربار تیرے دے آئی مخلوقات تمامی

کرم سخاوت تیرا سن کے اسیں پنجاہوں آئے
وج دربار عرفات تیرے دے ڈیرے آن لگائے

میں سنیا جو تیرے اگے آ کے عرض الاوے
بھاویں کیڈا عاصی ہووے تاں وی بخشیا جاوے

ذات تیری دا پکڑ وسیلہ میں وی حاضر ہویا
سر ننگے دربار تیرے وج بندہ آن کھلویا

پہن احرام فقیراں وانگوں در تیرے پر آیا
پائیں خیر سوالی تائیں بخشنہار خدایا

حضرت آدمؑ غلطی کر کے جسم عرض سنائی
عشش دتا توں اس دے تائیں دیر نہ لگی کائی
:

جس جاگہ وچ آدمؑ اتے رحمت عشش ہوئی
رکھ اُمید کرم دیۓ اتھے بیٹھے آن سھوئی

جیونکر نال فضل دے عشیا آدمؑ حوا تائیں
ایویں زینب، نور دوہاں دیاں یارب عشش خطائیں

عیب میرے نیں حدوں بھتے تینوں معلم سارے
توبہ کریں قبول توں میری کردے پار اتارے

دل وچ تاہنگ چروکی آہی مکے حاضر ہوواں
کر کے یاد گناہاں تائیں نال عداامت زوواں

جیویں نور تے زینب تائیں وچ دربار بلایا
لوویں بخش گناہ اساڈے بخشنہار خدایا

تیرے در باجھوں نہیں دسدا ہور کوئی دروازہ
کس نوں عرض سوال سنايے دس غریب نوازا؟

میریا مولا ماں میری نوں جنت وچ لے جائیں
حشر دیھاڑے ساتھ نبیؐ دا قسمت وچ فرمائیں

نالے باپ میرے تے مولا اپنا کرم کمانا
داوے نالے دادی تائیں جنت بخش ٹکانا

نالے ویر پیارے میرے ماں میری دے جائے
دوویں وچ جوانی اپنی دنیا چھوڑ سدھائے

جنت بخشیں اوہناں تائیں اپنی رحمت پاروں
نالے اجر بغیر حسیلوں دے اپنی سرکاروں

فضل کریم برادر میرا ماں پیو جایا بھائی
باراں سالان توں جس مینوں ماریا تیر جدائی

کریں ہدایت اس دے تائیں جلدی واپس آوے
سینے نال لگاواں اس نوں ٹھنڈ کلجے پاوے

دنیا دین اندر اس تائیں یا رب دے بھلیاں
نالے اپنے فضل کرم تھیں کردے معاف خطایاں

تے ہمیشہ زینب علی بی میری ماں پیو جائی
جنہوں عبدوہاب پیارے دتا درد جدائی

دے توفیق صبر دی اس نوں یارب خالق سائیں
نیک کریں اولاد اوہدی نوں تابع دار بنائیں

باہو عبدالواحد میرا دانشمند سیانا
دوہاں جہانناں اندر اس تے رحمت دا مینہ پانا

ماں اپنی نوں پیسے دتے اس نوں حج کرایا
اس دے بدلے اس نوں ربا دیویں اجر سوايا

جیونکر اپنے فضلوں اس نوں دولت مند بنایا
ایویں پکا مومن کردے اس نوں بار خدایا

سائرہ ہاجرہ میریاں دھیاں رحم کریں رب سائیں
سنے اولاد دوہاں دے تائیں تنگی نہ دکھلائیں

اس تھیں چھوٹا عبدالخالق دور دراز سدھایا
چھ سالان تھیں افریقہ وچ ڈیرا اوس لگایا

صحت دولت بخشیں اس نوں نالے نیک بنائیں
اہل عیال سنے اس اتے نظر کرم دی پائیں

اس تھیں چھوٹا خالد میرا عالم نیک نمازی
ایتھے اوتھے دوہیں جہانیں اس نوں رکھیں راضی

میوی نیک سیانی اس دی نرم زبان پیاری
سنے اولاد نہ تنگی دیکھے یا رب خالق باری

اس تھیں چھوٹا صوفی میرا عبدالحق پیارا
یا رب اس دا دنیا اتے کریں بلند ستارا

شوق علم دا دیویں اس نوں نالے نیک بنائیں
اہل عیال اوہدی نوں تنگی نہ دکھلائیں

عبدالغنی چھوٹیرا سبھ تھیں یا رب خالق سائیں
علم ہنروچ خاص ترقی بخشیں اس دے تائیں

بیٹی میری مریم علی علی ماریا تیر جدائی
چوداں سالوں عمر برابر دنیا چھوڑ سدھائی

رب دے فضلوں جنت اندر ڈیرا اوس لگایا
جسدم ساڈی کرے سفارش کریں قبول خدایا

ہور صفیہ اتے رقیہ دوویں میریاں جائیاں
نیک بنائیں دوہاں تائیں یا رب خالق سائیاں

عورت میری زینب علی بی جج لئی نال جو آئی
بخشیں عیب خدایا اس دے کردے قلب صفائی

دنیا دے وچ اس دے تائیں تنگی مول نہ آوے
روز قیامت نال میرے ایہ ساتھ نبیؐ دا پاوے

نالے سوہنا ویر عبداللہ نور محمد جایا
ماں پو بھیماں سنے اوہناں تے کر توں رحم خدایا

پتر دے عبداللہ تائیں گھر وچ ہووے شادی
ماپے وچ حیاتی ویکھن پیٹے دی آبادی

ہور جو نکے وڈے سارے بجن ہیلی پیارے
اپنے فضل کرم تھیں سمجھدے کردے پار اتارے

ایسے حالت ظہروں پچھے ڈبڈے سورج تائیں
سارے مسلم بھائیاں کارن کردا رہیا دعائیں

اوڑک شام پئی جس ویلے مزدلفہ نوں دھائے
اوتھے رات گزاری فجرے ول منی دے آئے

روڑے مار شیطاناں تائیں جدوں فراغت پائی
بعد اس۔ تھیں۔ قربانی دتی جیونکر امر الہی

اوتھے بھین محمد بی بی مل پئی ساڈے تائیں
چیز کھڑاچی لہمی ساڈی فضل ہو یا رب سائیں

یاراں ساریاں دو دن اوتھے روڑے فیر وگائے
منگلوار نوں ڈیگر پچھے مکے دے وچ آئے

شکر خدا دا لکھ لکھ واری جس ایہ کرم کمایا
فرض ضروری حج اساڈا پورا خوب کرایا

اک مہینہ چھ دن لے کے وچ گزارے
پنچے وقت خدا دے فضلوں آ جاواں دربارے

کراں طواف خدا دے گھر دا شوقوں حاضر ہوواں
بیت اللہ دا پردا پھڑ کے خوف گناہوں روواں

رو رو آکھاں خالق نوں میں بھریا نال گناہیں
بحر گناہ وچ زہریا جاواں میڑا پار لگائیں

میرے عیب و دھیرے مالک رحمت گھٹ نہ تیری
کردے دفتر صاف گناہوں آس پچائیں میری

تے میری اولاد تہامی تنگی کدی نہ پاوے
امن سلامت سبھ نوں رکھیں نہ کوئی دکھ اٹھاوے

ایسے حالت بیت اللہ وچ کردا رہیا دعائیں
قصد مدینے دا فریقتا فضل ہو یا رب سائیں

کیتا وداع طواف تے نالے پیتا زمزم پانی
 ٹردی واری بیت اللہ نوں آکھیا بول زبانی

اے بیت اللہ تیرے کولوں لگیاں ہوں جدائیاں
 تیری خاطر خویش قبیلہ تے چھڈیاں اشنائیاں

اک نماز جو تیرے اندر پڑھے محبت پاروں
 لکھ نماز بڑھ اس نوں اجر ملے سرکاروں

کرے طواف دوالے تیرے پاک نبیؐ فرماوے
 سٹھ واری رب رحمت کردا اجر حساب نہ آوے

چالھی وار نمازی اتے رحمت رب اتارے
 دیکھن والے تے دیہہ واری رحمت رب الارے

دل نہیں کردا جاواں ایٹھوں بڑی محبت مینوں
 پر میں طرف مدینے جانا چھوڑی جاواں تینوں

یا اللہ ہن گھر تیرے تھیں شہر نبی دے جاواں
فضل تیرے تھیں دوجی واری آن زیارت پاواں

ہویا فضل خدا دا لو تھے آگئی موٹر لاری
شہر مدینے جاوے لئی ہوئی سفر تیاری

باراں ماہ دسمبر آہا چھیو سن چھتالی
تیراں سو چھیاسٹھ ہجری سن مبارک عالی

با برکت لوہ رات جمعے دی کیتی اسماں تیاری
لے کر نام خدا دا سارے بیٹھ گئے وچ لاری

کے تھیں چل سیول اندر پہلی رات لنگھائی
اپر شوق محبت پاروں نیندر مول نہ آئی

روز جمعہ دسے بعد عشاؤں آیا شہر مدینہ
جسدا نام مبارک لئیے روشن ہووے سینہ

پڑھی صلوٰۃ نبیؐ سرور تے دل وچ شوق سویا
سوہنا شہر حبیب میرے دا ہے ہن نیڑے آیا

شوق محبت پاروں ہو یا نیر اکھیں تھیں جاری
وچ بیان نہ آوے ہوئی جو کیفیت طاری

بھاویں لاری بدھی تاری ماری خوب اڈاری
تاں وی مکین وچ نہ آوے ہو گئی منزل بھاری

دل وچ ایہو شوق شتائی مسجد دے وچ جاواں
روضہ پاک نبیؐ دا دیکھاں ٹھنڈ کلجے پاواں

کیا اوہ سوہنا شہر مدینہ انت شمار نہ کائی
جس تھیں مشرق مغرب تائیں پھیل گئی روشنائی

اٹھیا نور مدینے وچوں دور گئے چمکارے
سوہنے نبیؐ محمدؐ سرور جگاں دے جگ تارے

جیوں پروانے ہون دیوانے آون شمع دوالے
ایویں دوروں چل کے آئے روضہ ویکھن والے

کفتاں ویلے اڈے اتے آن کھلوتی لاری
ڈیرے جا اسباب ٹکایا اوتھے رات گزاری

سحری ویلے بعد اذانوں مسجد دے ول آیا
پڑھی نماز تہجد اوتھے سنت عمل کمایا

مسجد پاک نبی سرور دی کیا میں ذکر سناواں
ہے اوہ ٹکڑا جنت وچوں آکھے نبی سچاواں

جیہڑا دو رکات نمازاں اوتھے آن گزارے
ٹخنے جاون عیب تمامی ہوں پار اتارے

سوہنی عجب بناوٹ اس دی صفت نہ کیستی جاوے
دنیا وچ عمارت ایسی نظریں ہور نہ آوے

بعد نمازوں نال محبت روضے دے دل آیا
جتنے پاک محمدؐ ساڈے ڈیرا خاص لگایا

کیا اوہ روضہ پاک نبیؐ دا شان بلند کمالی
جس وچ کرے آرام ہمیشہ نبیؐ محمدؐ عالی

ایس جگہ نوں ربؐ نے بخشی اوہ عزت وڈیائی
جنت وچ برآمد اس دے ملدی جگہ نہ کائی

ستر ہزار فرشتے ہر دن روضے اُپر آوے
پڑھن درود نبیؐ سرورؐ تے حضرت کعبؓ بتاوے

ستہ ہزار فرشتے راتیں فیر دوبارا آون
نال پراں دے جھاڑو دیون اتے درود پچاون

جھڑے جاون دوجی واری فیر اوہ آون ناہیں
ایہو حال ہمیشہ رہسی روز قیامت تائیں

ہیبت شان نبی سرور و اربع دلاں تے پاوے
وافر سخن نبی دے اگے کیتا مول نہ جاوے

ہیبت پاک نبی تھیں جشہ ہو گیا پانی پانی
روشنے کول کھلو کے اپنی کیتی گل زبانی

اے محبوب الہی بندہ آکھ سلام سناوے
برکت ربدی تیرے اتے رحمت جھڑیاں لاوے

لکھ سلام صلوٰۃ کروڑاں ہوون تیرے تائیں
پڑھے درود سلام ہمیشہ آپ خداوند سائیں

آ توحید خدا دی دسی شرکوں دور ہٹایا
ہور قرآن مجید مبارک سانوں تساں پہچایا

آن علاج بیماراں کیتا مرضاں کل گوائیاں
اجڑ جانڈیاں مخلوقاں توں ای راہے پائیاں

کیتا دور توں ظلم ہنیرا پھیلائیاں روشنائیاں
توڑے بت خدا دے فضلوں کیتیاں خوب صفائیاں

کیتا جیویں سلام صحابہؓ اوویں آکھ سنایا
اپنے کولوں وادھا گھاٹا نہ کوئی لفظ ملایا

آکھ سلام نبیؐ سرور نوں ول صدیقؐ دے آیا
نال ادب دے خدمت ماندڑ عرض سلام سنایا

اے صدیقؐ سلام علیکم تینوں لکھ لکھ واری
جس نے پاک نبیؐ سرور توں واری جان پیاری

ساری عمراں نال نبیؐ دے لائیاں توڑ نبھائیاں
لڑکی دتی پاک نبیؐ نوں پائیاں خوب اشنائیاں

سبھ جنگاں وچ حاضر ہوئے نال حمایت پوری
جس دا ثمر نتیجہ ملیا دائم قرب حضوری

اندر غار رفیق نبیؐ دا نال ہويا ہمراہی
جنت وچ رفیق نبیؐ دا وچ حدیث گواہی

نال حفاظت دین نبیؐ دا ملاں وچ پہنچایا
توں ہیں خاص رفیق نبیؐ دا تے نالے ہمسایا

فیر سلام علیکم کیتی نال فاروقؓ پیارے
جس نے دین نبیؐ دی خاطر کافر چن چن مارے

فارس روم وغیرہ اندر کیتی خوب لڑائی
جس پاسے ول نظر اٹھائی فتح حضوروں پائی

وچ حمایت دین نبیؐ دے ساری عمر گزاری
نالے وچ نکاح نبیؐ دے دتی دھی پیاری

ساری عمر ای نال نبیؐ دے جیونکر ساتھ نبھایا
ایویں روز قیامت ہونا حضرت دا ہمسایا

اس تھیں بعد بقیع دل آئے درد محبت پاروں
جس وچ یار نبی سرور دے باجھ حساب شماروں

پہلے حضرت نافعؓ مالکؓ قبر دوہاں دی آئی
جو مسنون سلام علیکم اوتھے آکھ سنائی

اگے ابراہیمؑ پیارا جو فرزند نبیؐ وا
اسدی قبر مبارک آئی سن توں یار حمیدا

ماہ اٹھاراں کچھ دن اتے عمر مبارک پائی
اس تھیں پچھے پاک نبیؐ نوں دتا دکھ جدائی

وقت اخیرى ہتھاں اُتے اس نوں آپؐ اٹھلایا
نیر اکھیں تھیں جاری ہویا حضرتؐ نے فرمایا

اے پٹا ایہ دکھ ہٹاواں میری پیش نہ جاوے
اوہدے باجھوں ایہ تکلیفاں جمیا کون ہٹاوے

دل میرا غمگین زیادہ نیر اکھیں تھیں جاری
اے فرزند پیارے مینوں زخم لگایا کاری

اے پر اللہ باجھوں ہور کلام نہ کائی
جو کچھ کروا آپے کروا غالب امر الہی

فیر حلیمہ سعدیہ اگے جو سرور دی دانی
اسدی قبر اتے تہ جا کے آھ سلام سنائی

اگے شاہ عثمان غنی دی قبر مبارک آوے
جنت وچ رفیق اساڈا پاک نبیؐ فرماوے

بہت سلام علیکم تینوں اے محبوب الہی
ہو محصور مکانات اندر پاک شہادت پائی

توں داماد رسولؐ اللہ دا عالی شان گھرانہ
کیتا جمع خدا دے فضلوں جس قرآن خزانہ

رحمت رب دی تیرے اتے انت حساب نہ آوے
نال تساڈے حشر دھاڑے مینوں رب اٹھاوے

اس دے بعد عقیل بہادر شاہ علیؒ دا بھائی
تے نالے سفیان دوہاں دی قبر مبارک آئی

اس تھیں اگے دکھن پاسے حرم رسول غفاری
جنہاں نال نبی سرورؐ نے اتنی عمر گزاری

سبھ نوں آکھ سلام سنایا نالے ہور دعائیں
سمجھناں ساڈیاں ماواں اتے رحم کرے رب سائیں

اس تھیں سدھا دکھن پاسے چاچا پاک نبیؐ دا
شاہ عباس بہادر نامی سوہنا صاف عقیدہ

اس دی قبر مبارک آئی ہور امام سہارے
حضرت حسنؒ تے زین العابدینؒ باقرؒ جعفرؒ پیارے

نالے اوتھے فاطمہؓ ملی ملی پاک نبیؐ دی جانی
جو مسنون طریقہ سبھ نوں آکھ سلام سنائی

اکی ۲۱ ماہ محرم دے دن ول قبا دے آئے
پہلے جتھے نبی محمدؐ ڈیرے کن لگائے

دو رکات قباء دے اندر جیہڑا نفل اداوے
عمرے وانگ ثواب برابر پاک نبیؐ فرماوے

اس دے ہور علاوہ جیہڑا دو رکات اداوے
اوہ غلام آزاد کرن دا رب تھیں درجہ پاوے

چھ رکاتاں میں وی اوتھے پڑھیاں شوق پیاروں
درجہ ایہدا مینوں ملسی خالق دی سرکاروں

ایں جگہ تھیں فارغ ہو کے خندق دے ول آئے
مسجد خمسہ اوتھے باقی ہور نشان نہ پائے

مسجد قبلتین گئے فیر کن زیارت پائی
جتھے پاک نبیؐ سرورِ نون آیا حکم الہی

مسجد اقصیٰ تھیں دل قبلے پھر جاؤ یکباری
وچ نماز پھرے اس ویلے نبیؐ رسولِ غفاری

دیکھ صحابیؓ پرتے سارے ہرگز دیر نہ لائی
جیونکر۔ دوجے وچ سپارے دیا پاک الہی

اس تھیں پچھے احد جبل دا ڈٹھا وچ نظارا
کفاراں سنگ لڑیا جتھے ساڈا نبیؐ پیارا

ایس جگہ تے پاک نبیؐ نے ستر یار کھائے
نالے دند شہید کرائے صدے سخت اٹھائے

حضرت حمزہؓ ایسے تھاویں خاص شہادت پائی
ڈٹھی قبر مبارک اوتھے برے نور الہی

دوبھی ماہ صفر دی آگون جمعہ نماز گزاری
فیر درود نئی تے پڑھیا ویہ اکی سو واری

اٹھ دیھاڑے رہنا اوتھے پاک نبی فرمایا
چیونکر مسند احمد اندر ذکر امام لیایا

جہڑا میری مسجد اندر مومن بندہ آوے
پڑھے نمازاں چالھی اوتھے نال جماعت اداوے

بری کرے رب دوزخ کولوں نالے بچے عذابوں
نالے ملے نجات سنیہا رب دی خاص جناہوں

بے مجاہد رب دے فضلوں ایذا درجہ پاوے
نالے کراں شفاعت اس دی پیغمبرؐ فرماوے

نئی کھیا جو وٹج ندینے بدعت جاری کردا
اوہ ملعون ڈوراڈا دینوں منکر ہو کے مردا

لازم جانے ہر اوہ مومن جیہڑا ایٹھے آوے
جویں صحابہؓ عمل کمایا اوویں عمل کماوے

پر افسوس مدینے اندر ایسی بدعت ہوئی
سنت بدعت اندر ہرگز رہی تمیز نہ کوئی

جویں صحابہؓ روضے اتے آن سلام سناندے
چھوڑ طریقہ اصحابہؓ دا، ناحق شور مچاندے

اچی بولن کول نبیؐ دے منع خدا فرمایا
باطل عمل تمامی اسدے جس نے شور مچایا

نال تمیز مودب ہو کے روضے ولے آؤ
نرم آواز مطابق سنت آکھ سلام سناؤ

جہڑا کندھاں تائیں لگدا اچی وان بلاندا
اوہنوں بے عقلا تے جاہل رب آپوں فرماندا

بھنن ہتھ نمازیں جیونکر تابعدار امر دے
بھ کے ہتھ کھلوون ایویں مونہ روضے ول کردے

انج قیام حیاتی اندر منع نبیٰ فرماوے
ہے اوہ منکر حکم نبیٰ دا جو جائز بتلاوے

پاک نبیٰ نوں عرضاں کردے مرضاں کل ہٹائیں
نالے رزق اسانوں دیویں آساں کل پچائیں

تیرے باجھوں یانہی اللہ کون سنے فریادوں
اسیں سوالی در تیرے تے دیویں کل مرادوں

کھڑے نمازی آگوں لگھن کرن پرہیز نہ کائی
جو تعلیم نبیٰ نے دتی ساری دلوں بھلائی

رناں وی بے پردا ہو کے مسجد اندر آون
آ روضے دئی جالی چمن نالے ہتھ گھساون

داء لگے تان سجدہ کرنوں فرق نہ رکھن گائی
ایہ سبھ الٹ قرآن حدیث دے چال پھڑی گمراہی

کیتا اوہناں الٹ نبی دا الٹ گئے کم سارے
جو فرمان نبی نے دے سارے منوں وسارے

قصہ کوتاہ ایس قسم دے کردے فعل نکارے
تے سمجھایاں بسمجھن ناہن جاہل اللہ مارے

والد ماجد پاک نبی دے طرف مدینے آئے
اسی ختم حیاتی ہوئی دنیا چھوڑ سدھائے

ڈٹھی قبر اوہناں دی جا کے وچ مکان بنائی
حضرت مالک انصاری دی اگے قبر وسائی

شہر اندر ایہ دوویں قبریں تھوڑی دور بزاروں
رحم کرے رب ایہناں اتے خاص اپنی سرکاروں

پھپھیاں پاک نبی سرور دیاں نال بقیع دے آئیاں
تے قبران اکو جاگہ نالو نال بنائیاں

اگے ابوسعیدؓ جو خدري قبر اوہناں دی آئی
چڑھدے پاسے نال بقیع دے باہر وار بنائی

دوجی قبر برابر اس دے فاطمہؓ دی بتلاندے
چاچی پاک نبی سرور دی عالی شان جنہاں دے

نال محبت سکھناں اتے کیتیاں بہت دعائیں
حشر دیھاڑے ساتھ اوہناں دا بخشیں خالق سائیں

اس تھیں اگے نال برابر پاک نبی دیاں جائیاں
زمینؓ، ام کلثومؓ، رقیہؓ تے قبران آئیاں

طرف شمال بقیع تھیں تھوڑا ہے اک باغ کیاری
کیا وقف جو راہ خدا دے ابو ایوبؓ انصاری

کچھ ایہ لوک معلم جہڑے چمبڑے سخت بلائیں
لے حاجی نوں طرح طرح دیاں پڑھدے پھرن دعائیں

لائق ہر حاجی دے تائیں جدوں مدینے آوے
وانگ صحابہؓ سنت اتے پورا عمل کماوے

پنجے وقت مسیتے آوے طلب جماعت پاروں
کرے پرہیز گناہواں کولوں تے ہر مندی کاروں

پڑھے درود شریف زیادہ نال محبت پوری
اسدے تائیں روز قیامت ملسی قرب حضوری

دو ہزار دفعہ نت میں وی پڑھاں درود ضروری
شاید ایسے پاروں میری ہو جاوے منظوری

پنجے وقت خدا دے فضلوں مسجد حاضر ہوواں
کر کے یاد گناہاں تائیں خوف خداؤں روواں

ایسے طور مدینے اندر باقی روز گزارے
 حکم ہویا ہن واپس جاؤ و بے کوچ نکارے

دن سوموار صفر دی باراں آیا وقت جدائیاں
 مسجد ویکھ نبی سرور دی بے خود ہنجو آئیاں

ایہو مسجد جس نوں جنت آکھیا نبی پیارے
 ایہو مسجد جس دے وچوں دور گئے چکارے

ایہو مسجد جس وچ حضرت آپ جماعت کراندے
 اصحابہ نوں وعظ سناؤندے نالے جمعہ پڑھاندے

ایسے اندر تھم حنائہ رُنا کر کر زاری
 سینے نال لگایا جس نوں پاک رسول غفاری

نظر نہ رے تزدی واری ویکھاں مسجد تائیں
 نور حسینا معلم رب نوں فر آؤنا کہ تائیں

پڑھی نماز دعائیں کر کے روضے دے ول آیا
ادیوں آن کھلوتا اگے عرض سلام سنایا

یا نبی اللہ لکھ سلاماں ہوں تساڑے تائیں
رحمت برکت رب دی وسے ہر دم شام صباہیں

یا رب بھیج صلوٰۃ سلاماں دے سوچنے نذرانے
جہڑا خاص مقرب تیرا وچ دربار شہانے

صرف محبت ذات تیری دا میں آندا نذرانا
کریں قبول ایہ میرے ولوں دؤ جگ دے سلطانا

بے شک عمل نکمے میرے کول تیرے شرماواں
شائد ایس محبت پاروں رحمت رب دی پاواں

ئی ٹپاک کینے پاپی در تیرے تے آئے
جسدم رحمت نظر اٹھائی سارے عیب گوائے

دند شہید سی جس نے کیتے صدمہ سخت پہنچایا
جسدم قداماں دے وچ کیا سینے نال لگایا

لہولہان جہنماں نے کیتا اٹاں وٹے مارے
جسدم اوہ ایمان لیائے ہو گئے پار اتارے

کے اندر جہنماں لوکاں دتیاں سخت اذائیں
جسدم عاجز ہو کر آئے عتشیان کل خطائیں

رحمتِ عالم کر کے بھیجا رب تساڈے تائیں
حق میرے وچ کرو سفارش عتشی خالق سائیں

عیب میرے بے اوڑک بھاویں وچ شمار نہ آون
پر جہڑے اس تھاویں آون رحمت رب دی پاون

کل پیغمبر نفسی نفسی جسدم آکھ سناون
عاجز ہو کے لوک تہامی فیر تہاں ول آون

تساں سفارش کر کے سبھ نوں جنت وچ لے جانا
اُس ویلے اِس عاجز تائیں اپنے پاس بٹھانا

فر کرسی تے رب بٹھاوے ملے لباس شہانا
وچ حضوری اپنی رکھیں مینوں وی سلطانا

ستاراں ورھیاں پچھوں آیاں ہن تیری سرکارے
مولا فیر لیاوے جیکر عہدہ شکر گزارے

ٹردی وار سلام علیکم آخر آکھ سنایا
جسدم لگی ہوں جدائی دل ڈاڈھا گھبرایا

جیوں جیوں قدم ہٹاواں پچھے ہٹیا مول نہ جاوے
روضے پاک نبی دی الفت جوش کبالے کھاوے

ماں پو خویش قبیلہ سارے تے نالے اشنائیاں
ہوئیاں فیل محبت اگے کسے نہ لیکھے آئیاں

جے کچھ حب محبت ہوندی نال نبیؐ سرور دے
چھوڑ نبیؐ نوں غیراں دے ول نسبت کدی نہ کردے

فیر خلیفہ اول تائیں آن سلام گزاری
لے صدیقؑ حوالے رب دے ساڈی کوچ تیری

تسلیں ہمیشہ کول نبیؐ دے خوب محبتاں پایاں
جتنے نور ہمیشہ بر سے رحمت جھڑیاں لایاں

واہ خدمت اسلامی کیتی دیوے رب جزائیں
اس تھیں ودھ بیان سناواں مینوں فرصت ناہیں

فیر خلیفے دو جے تائیں آن سلام سنائی
حضرت عمرؓ بہادر نامی خوی حد نہ کائی

ایہ وی ساتھی پاک نبیؐ دا خاص رفیق پیارا
جنہے حق تے باطل اندر کیتا خوب متارا

مکرسن جو دین دے کیتا قتل اوہناں دے تائیں
فارس روم فتح اس کیتے دیوے رب جزائیں

آخر ہو کے فارغ اوتھوں لاری دے ول آیا
پڑھ بسم اللہ کر اسواری قدم سفر وچ پایا

شہر مدینے کولوں ساڈی لگی ہوں جدائی
بھجیاں اکھیاں جدوں ڈرائیور سوہنے بس چلائی

نکل گئی اوہ شہروں باہر تیز کرے رفتاراں
میں ول شہر مدینے ویکھاں رو رو ڈھائیں ماراں

روضہ پاک نبی سرور دا دوروں نظریں آوے
رج رج ویکھاں اسدی طرفے تے اوہ چھپا جاوے

دو تن میل گئی جد لاری ہوئے ہم نظارے
اے پر مسجد پاک نبی دے دس اچے منارے

چھ ست میل گئے جد اگے اوہ وی دس نائیں
دل گھبرایا ڈاڈھا صدمہ پہنچیا میرے تائیں

سوہنی مسجد پاک نئی دی نظر نہ آوے مینوں
لوس گھڑی دا حال حقیقت کیہ کچھ دساں تینوں

اک نماز جو اس مسجد وچ پڑھدا شوق پیاروں
پنجاہ ہزار نماز دا لوہنوں اجر ملے سرکاروں

روضہ پاک نئی سرور دا جو دیکھے اک واری
کرے سفارش نبی محمدؐ ہو جاوے چھٹکاری

ایسی برکت والی جاگہ دور جدوں ہو جاوے
دسو فیر محبت نئی دا کویں تسلی پاوے

کے اتے مدینے اندر یاد نہ آوے کوئی
حب خدا تے پاک نئی دی سمجھ تے غالب ہوئی

جسدم چھوڑیا شہر مدینہ کچھیاں دیس مہاراں
حب وطن دی غالب ہوئی یاد پئے گھر باراں

اج ہوئے پردیسی سارے قدم سفر وچ پایا
دل ڈاڈھا گھبرایا سبھ دا یاد قبیلہ آیا

تیراں صفر عشاوے کچھے جدے اندر آئے
رات گزاری صبح سوپے لیا مکان کرائے

حب گھراں دی غالب ہوئی چین آرام نہ آوے
بے صبری تھیں ہر اک حاجی گن گن روز لنگھاوے

ماواں یاد کرن فرزنداں دل نوں بے قراری
جے کر وس اساڈے ہووے جانیے مار اڈاری

میں اتھے پردیس ہوئی کونج وچھنی ڈاروں
لے لے نام بلاواں سبھ نوں شوق محبت پاروں

ماواں نوں فرزنداں باجھوں گھڑی آرام نہ آوے
 اج ہن چار مہینے گزرے دل ڈاڈھا گھبراوے

خبر نہیں ہن کیمڑے ویلے گھراپنے نوں جائے
 سینے نال لگا کے سبھ نوں سینے ٹھنڈاں پائیے

ماواں باجھوں فرزنداں نوں کہدا کول بٹھاوے
 کون پیار دلاسا دے کے سینے نال لگاوے

ماپیاں نوں فرزند پیارے یاد پئے یکباری
 چیتے آئی معصوماں دی صورت شکل پیاری

با با نال محبت جسم اکھ سناندے
 اسیں لوہناں نوں نال محبت گودی وچ بٹھاندے

اج ہن چار مہینے گزرے سانوں نظر نہ آون
 اوہ اقبال بلند پیارے خبرے کدوں بلاون

گھر وچ کچھے دھیاں عاجز یاد اسانوں آئیاں
اوہ وی نظر نہ آون سانوں لگا زخم جدائیاں

ہور برادر بھیناں بھائی یاد پئے سبھ تائیں
بلکہ بھٹے درد جدائیوں رو رو مارن آہیں

ایسے حالت جدے اندر اٹھ دن اساں گزارے
ناویں روز بکے دی طرحے ٹر پئے فیر دوبارے

اٹھ دیھاڑے مکے اندر سمھناں اساں لنگھائے
خبر جہاز سنی جس ویلے مڑ جدے ول آئے

پہلی ماہ ربیع الاول روز جمعہ دے بھائی
جدے آن جہاز کھلوتا لوکاں خوشی منائی

ہفتے اٹھ سویرے حاجی بندرگاہ ول آئے
پیڑیاں اتے نال شتالی سبھ سامان نکائے

وچ جہاز چڑھے سبھ حاجی چار وجے تک بھائی
کیا وسل جہاز اخیرى لگی ہوں وداعی

جدہ جدوں جہاز نے چھڑیا سبھ نے آکھ سنایا
نال خیریت گھریں پہنچائیں سانوں پاک خدایا

ظہر نمازوں کچھے ساڈی ہوئی کوچ تیزی
وچ سمندر بیڑا اٹھلیا نال اللہ دی یاری

پہلے روز سمندر اندر پانی زور وکھاوے
الٹی کرن ہتھیرے حاجی سر نالے چکراوے

دو بجے دن فرامن سلامت ذرا جہاز نہ ڈولے
ہر اک حاجی نال خوشی دے حمد الہی بولے

تجے روز سمندر سوہنے اپنا زور دکھایا
لہراں لوہ طوفان اٹھلیا توبہ بار خدایا

وانگ پہاڑاں لہراں اٹھن دل وی ڈوبے کھاوے
لے پین مسافر حاجی نرت نہ ہرگز آوے

شاں شاں کرے سمندر زوروں لہراں دون سوائیاں
ایسی اوکھی منزل اندر توں ای حافظ سائیاں

ویسہ ویسہ فٹ برابر اُچی لہر اٹھے وچ پانی
پئی گھمکار سمندر اندر چڑھیا جوش جوانی

انجن زور ہتھیرا لاوے تیز نہ چلیا جاوے
ہو لاچار سمندر اگے عرض جہاز سناوے

بیٹک تیریاں لہراں اگے میری پیش نہ جاوے
بھاویں کناں زور لگاواں نہ کچھ بن سر آوے

پر ایہ حاجی لوک مسافر بیت اللہ تھیں آئے
چلے رکھ وطن دیاں تانہنگاں ایہ ماواں دے جائے

کئی لیتھے پردیسی عاجز گھریں اڈیکن ماواں
آکھن بچڑا ملے شتالی ٹھنڈ کلجے پاواں

جس مائی دا عاجز پیٹا وچ پردیس سداوے
پاسے مار اوہ منجی لے ساری رات لنگھاوے

ماواں چھیک کلجے پیندا جاں بچڑے ٹر جاون
تارے گن دیاں رات لنگھاون گھڑی آرام نہ پاون

وچ جدائی جان غماں تھیں کدی نہ ہوندى واندی
کدی سراہندی کدی پواندى جاندی رات دکھاندی

کرے دعائیں مولا اگے بچڑا میل شتالی
آوے ٹھنڈ کلجے پاوے ہووے دور بیتالی

کئیاں دے فرزند پیارے گھریں اڈیکاں کردے
یا رب لا خیریں آوے غم دیاں آہیں بھر دے

فرزنداں نوں مایاں باجھوں گھڑی آرام نہ آوے
قدر معلوم تداکئیں ہوندی جاں کوئی دور سداوے

کنیاں دے گھر دھیاں عاجز آکھن خالق سائیاں
لبا میل شتائی سانوں آئیاں پیش جدائیاں

دھیاں تائیں ماں پو آتے ہوندا مان ودھیرا
مایاں باجھوں دھیاں تائیں ہوندا جگ ہیرا

ساڈی اک رقیہ چھپے بالکل ابے ایانی
دوجی نام صفیہ بی بی اس تھیں کچھ سیانی

کردیاں ہوسن یاد اسانوں مایاں دیر لگائی
پورے چار مہینے گزرے بے بے ابے نہ آئی

کنیاں دے گھر بھین پیاری رو رو کرے دعائیں
یادب میرا دیر پیارا خیراں مال ملائیں

بھیناں تائیں ویراں باجھوں ہوندا جگ ہنیرا
رنگ محل اجاڑ تمامی دسے چار چھیرا

جسدا ویر پیارا جانی وچ پردیس سداوے
اس دی بھین پیاری تائیں نظریں کچھ نہ آوے

کنیاں اپنے ویراں کولوں پائیاں درد جدائیاں
رل مل بھن نصیباں والے نال پیاریاں بھائیاں

وچ پردیس سدھارے جسدا ماں پو جایا بھائی
زخم کلیجے اندر ہووے مرہم ملے نہ کائی

ویراں باجھوں ویر پیارے امن آرام نہ پاوے
قدر معلوم تداکئیں ہووے جاں پردیس سداوے

میرا وی اک ویر پیارا وچ پردیس سدلیا
باراں سال ہوئے اس مینوں زخم جدائی لایا

خبر نہیں اوہ کیمڑے ویلے آکر شکل دکھاوے
سینے نال لگا کے سینہ ٹھنڈ کیجے پاوے

ایویں میرا عبدالخالق وچ پردیس سدایا
چھ سالان تھیں اہں نے سانوں داغ جدائی لایا

خبر نہیں ہن کھڑے ویلے جن خوشی دا چڑھنا
جس دن میرے عبدالخالق آن مصافحہ کرنا

وچھڑ کونج گئی اک ڈاروں پار سمندر آئی
اس دی چوگ کھلاری اوتھے قادر پاک الی

قصہ کوتاہ حاجیاں تائیں لوک اڈیکن سارے
ماپے ہر دم کرن دعائیں آ فرزند پیارے

جن یار پیارے چھپے ہر دم وچ اڈیکاں
میں ہن وطن پہنچاواں سبھ نوں ملن رفیق رفیقاں

رشتے دار اڈکین کنیاں یار اڈکین یاراں
ہر دم آکھن باغ بہاراں بن یاراں کس کاراں

ایسے حال جہاز وچارے گلاں بہت سنایاں
اے پر اوہ سمندر بھانے کسے نہ لیکھے آئیاں

کے سمندر ایس جگہ تھیں مشکل اگے جانا
کے جہاز غریب مسافر سبھ نوں گھریں پہنچانا

جیکر امن نہ آوے تینوں لالے ہمت بھاری
بے وطنان پردیسیاں سندا حافظہ اللہ باری

جس نے جوش دکھاون والی ہمت بخشی تینوں
اوہو اپنے فضل کرم تھیں پار لگاوے مینوں

ٹھاٹھاں آون زور دکھاون اٹھن وانگ پہاڑاں
چیر جہاز سٹے ادھ واٹوں کر دیوے دو پھاڑاں

چھیویں ماہ ربیع الاول بعد فجر دے بھائی
عدن جہاز کھلوتا آ کے کہن لگے ہمراہی

چلو سیر عدن دی کریئے آنے اٹھ کرایا
جلدی موٹر بیڑی سانوں آن کنارے لایا

اگوں کار اتے بہ سارے شہر عدن نوں آئے
رنگ محل عمارت سوہنی صفت نہ کیتی جائے

گلیاں اتے بازاراں اندر حدوں ودھ صفائی
سودے نال دوکاناں بھریاں چیز کمی نہ کائی

دو تن گھنٹے شہر عدن وچ چکر اساں لگائے
چیزاں کچھ خریدیاں اوتھوں آخر واپس آئے

رہیا جہاز کھلوتا اوتھے سورج ڈبدے تائیں
اس تھیں بعد روانہ ہویا پیا مکلمے راہیں

اٹھویں ماہ ربیع الاول نو دس وجے پیارے
شہر مکے آن کھلوتا تے کچھ لوک اتارے

عمدہ شہر مکہ سوہنا اصلوں بحر کنارے
کئی مسیتاں اس وچ بیاں دس خوب منارے

دو وجے فر سیٹی ماری کیتی ٹرن تیاری
طرف کراچی دے رخ کیتا حافظ اللہ باری

رستے اندر طرح طرح دیاں مچھیاں نظریں آون
دوڑن نال جہاز برابر چھالاں خوب لگاؤن

بے حد کھنباں والی مچھلی اڈے بنھ قطاراں
نالے رنگ برنگے کیڑے باجھ حساب شماراں

پنجے وقت شریف محمد بانگاں اکھ سناوے
کٹھے ہون مسافر حاجی نور جماعت کراوے

فجر نمازوں فارغ ہو کے درس قرآن سناواں
مسئلے کھول قرآن حدیثوں خوب طرح سمجھاواں

مکے والے کافر جسد چڑھدے وچ جہازاں
اللہ اک اکلا من کر کے عجز نیازاں
:

وچ سمندر آکھن اللہ پیدا پار لگاوے
اوہو مالک رازق ساڈا ساڈی جان بچاوے

پیر پیغمبر عالم فاضل صالح لوک تمامی
وچ دربار خداوند عالم دعوے کرن غلامی

کس نوں طاقت مولا اگے گردن ذرا اٹھاوے
یا کوئی حکم الہی باجھوں ذرا زبان ہلاوے

میں وی نت قرآن سناواں اپنا فرض اداواں
ایسے حالت اندر سانوں گزر گیا دن ناواں

بس ہن دو تن دن دا پندھ ای باقی نظریں آوے
اپنے فضل کرم تھیں مولا سانوں پار لگاوے

قصہ کوتاہ وچ سمندر تیراں روز گزارے
چوداں ماہ ربیع الاول لگا آن کنارے

شکر خدا دا شکر خدا دا جس ایہ کرم کمایا
بے وطنان پروسیاں تائیں آن کنارے لایا

جان پچھان

ارشداقبال ارشد
میاں محمد اقبال زخمی
۱۵ جون ۱۹۶۶ء
ایم اے - ایم ایڈ
لیکچرار پنجابی

نال
ولدیت
تاریخ پیدائش
تعلیم
کم کار

چھپیاں کتاباں

۱۹۹۴ء	۱- جیوندے حرف	تنقیدی سے تحقیقی مضمون
۱۹۹۵ء	۲- دین تے تصوف	تنقیدی مضمون
۱۹۹۹ء	۳- دیدماہی دی پاواں	ترتیب تے تحقیق

ان چھپیاں کتاباں

۱- عقیدت	نعتیہ مجموعہ کلام
۲- صدیاں دے اکلاپے	غزلاں
۳- اکھ اوہلے	تحقیقی مضمون
۴- گل بات کتاباں دی	تنقیدی مضمون

ادارت

- ۱- میجنگ ایڈیٹر ماہنامہ "لکھاری" لاہور
- ۲- ایڈیٹر سالنامہ "کارواں" (حصہ پنجابی) گورنمنٹ اسلامیہ کالج گوجرانوالا
- ۳- نگران ایڈیٹر کتاب لڑی "سدھراں" گوجرانوالا
- ۴- معاون کتابی سلسلہ مہر تابان لاہور

ایسا کہ فطری جمیا نکلے کہ ہر زبان دائرہ حلال ادبی سرمایہ درمہب دی خوشبو نال مستطرد و کمال دیوان
 اے۔ پنجابی الہس خٹلے دی قدیم زبان اے تے لہندہ اکادمی ادبی سرمایہ دی درمہب و کمال نال ونگیا ہوا
 اے۔ ایہ سارا کچھ کہ مرے عقیدت نال تخلیق ہويا تے کہ مرے ضرورت دے تحت۔ لہندہ وچ اے کہ
 لہندے وچ دن سو نے موضوع دن سو دیاں ادبی اکادمیاں برائیاں بیان ہوئے نیں۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں
 توں بعد میرت دے حوالے نال جمہور ادب رچیا گیا اے اوہنوں کوشش دے بارے وچ الہس لکھا کہ ناگن
 اے۔ رچے گئے ادب خصوصاً شاعری دے میدان وچ ان گنت اچھے شہ پارے موجود نیں جنہاں ادبی
 چمک وک ہر دور وچ قائم رہی اے ہن دی اے تے آئندہ دی ہوئے گی۔ خاص طور تے ادب شعری الہس
 پارے جنہاں وچ خسار مول دی محبت دی انہی خوشبو سرائی ہوئی اے۔ لہندہ وچ قلم گر شایاں وچ دی سرمایہ
 حسین گر جاکھی داسنر نامہ ج دی اک حوالے دی چیز اے۔ ایہہ سفر نامہ نہ صرف اپنے موضوع نگاری
 حوالہ دی اک اچا معیار پیش کردا اے۔ پنجابی دے نوجوان تے تخلیق کار دی ادبی و فنی اور فنی و ادبی
 الہس نوں سروس کے منظر عام تے لیان دا جمہور اختیار کینا اے اور سارا ہن لوگ اے۔ کتاب دے شروع شروع
 پنجابی وچ سفر نامے دی روایت اے تے مرہب نے بڑا فضل تے فہرطاں دیپاچہ آکے کے پڑھن والیاں دے
 سامنے کئی نوپاں حقیقتاں لیا رکھیاں نیں۔ لہندے نال دے صرف الہس سفر نامے دی اہمیت تے لہندہ والوں
 مقام محسن وچ درمہب دی اے سگول الہس روایت نوں اگے اڈوان والے شاعرانہ لہجہ نال لکھا دی وچ دیوانی
 دے ڈاویں ڈاویں ہمارے موجود نیں۔ تحقیق دے نتیجے وچ محسن دے لہجہ ڈاویں ڈاویں ہمارے۔ ایہ گویاں
 نیں جنہاں لوں لوک کے ادب دے پائوڑی اپنے چہرہ دی سیبہ سرور آوان دا اختیار کر سگن۔
 الہس خواہ صورت تحقیق تے تحقیقی کاوش اے تے جس اور شدہ اقبال اور شدہ ہواں لوں سرمایہ گوارا
 کردیاں ہوياں آس رکھتاں کہ اوہناں دا ایہہ کم پنجابی ادب وچ اک سرہانے تہہ ہونگا۔
 ہووے گا۔

پروفیسر ڈاکٹر احسن علی

93

جمہور میں خوشبو سرائی ادب وچ